

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानवका आवश्यकतासंग संगै सधै आर्थिक श्रोत उपलब्ध हुन नसक्ने वातावरणको सृजना भए पश्चात नै समाजमा उसले बचत संस्कृतिको शुरुवात गरेको हो । समाजमा बचत संस्कृतिको शुरुवात र विकास व्यक्तिसंग भएको बचतको आधारमा समाजमा उसको हैसियत,शक्ति र स्तर निर्धारण हुने परिपाटी संगसंगै पनि जोडिएको देखिन्छ (राजभण्डारी, २०६०) । सामान्य बोलीचालीको भाषामा कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको आफ्नो आम्दानीबाट खर्च कटाएर बाँकी रहेको रकम नै बचत हो अर्थात बचाउनको लागि सुरक्षित रूपमा राखिएको नै बचत हो। सामुहिक, पारिवारिक तथा व्यक्तिगत समस्या सजिलै समाधान गर्न, आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर हुन, स्वरोजगारी तथा रोजगारीको लागि आवश्यक रकमको उचित समयमा नै व्यवस्था गर्नको साथै सन्तुलित रूपबाट सामाजिक जीवन सञ्चालन गरी आत्मासन्तुष्टि प्राप्त गर्नको लागि बचत गरिन्छ । व्यक्तिको वर्तमानको बचतले भविष्यको जीवनयापन सुखी, सरल र सुरक्षित बनाउन सहयोग पुऱ्याउँदछ (राज भण्डारी, २०६०) । बचत प्रक्रियालाई सरल बनाउन तथा थोरै फाइदा प्राप्त गर्नका लागि व्यक्तिगत नभै सामूहिक प्रयासको आवश्यकता पर्दछ । सामूहिकताको लागि मानवीय समूहको निर्माण हुनुपर्दछ । दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरुको त्यो झुण्ड वा जमातलाई समुह भनिन्छ जसका सदस्यहरु एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित हुने गर्दछन् (अक्सफोर्ड, २००३) ।

सहकारी शब्दबाट नै प्रष्ट हुन्छ कि (सहकार्य) बाट सहकार्य हुन आउँछ ।समान उद्देश्य प्राप्त गर्न एउटा निश्चित व्यक्तिहरुको समूहद्वारा मिलेर काम गरिन्छ भने त्यसलाई सहकारी भनिन्छ । समान उद्देश्य, समान लगानी, समान सहभागीतामा आधारित भएर नै सहकारी संस्थाको स्थापना भएको हो । सहकारीमा साझा हक हितका लागि सामूहिक र संगठित प्रयत्न बाट आर्थिक उन्नतिको प्रयास गरिन्छ । यसको अर्थलाई फराकिलो रूपमा हेर्ने हो भने आर्थिक विषय मात्र नभएर सामाजिक उन्नति र प्रगति पनि संगै हुन्छ । सहकारी ऐन २०४८ मा भनिएको छ, “देशका कृषक, कालिगढ, कम पुँजीवाला, निम्न आय वर्ग, भूमिहीन तथा वेरोजगार वा सामाजिक कार्यकर्ताले सर्वसधारण उपभोक्त आर्थिक तथा सामाजिक विकासको

लागि पारस्परिक सहयोग र सहकारीको आधारमा विभिन्न किसिमका सहकारी संस्था तथा संघहरूको गठन र संचालन सम्बन्धि कामका लागि सहकारी बनाइएको हो” (वडाल, २०५०) ।

समूहमा आबद्ध भई सहयोगको आदान प्रदान गर्ने प्रक्रिया मानव सभ्यताको शुरुवातदेखि भएपनि संस्थागत र विधिवत् रूपमा सहकारीता सन् १८४४ मा वेलायतको मेन्चेस्टर शहर नजिक रहेको रकडेल भन्ने ठाउँबाट भएको हो । एक जना महिला सहित २८ जना युवाहरूले सुरुवात गरेको यस समूहले मासिक एक-एक पाउण्ड बचत गर्ने परम्पराको थालनी गरेको थियो । यसै समूहले विश्वमा क्रमशः लोकप्रियता हासिल गर्न थाल्यो भने वर्तमानमा देखा परेको सहकारीको जननी समेत बन्न पुग्यो (राई, २०५४) ।

परस्परिक सहयोग तथा विकासका लागि सुरुवात भएको सहकारीको अवधारणा नेपाली समाजको लागि खासै नयाँ भने होइन । नेपाली समाजमा सहकारीको विधिवत इतिहास केवल आधा शताब्दीको भएपनि परम्परागत तथा मौलिक संगठनहरू आदिकालदेखि नै प्रचलनमा रहेको

पाइन्छ । गुठी, पर्मा, ढिकुर, धर्मभकारी जस्ता अनौपचारिक संगठन तथा समूहहरूले समाजमा सहकारीताको मर्म र भावना अनुसार काम गरेको पाइन्छ । नेपालमा सहकारीताको संस्थागत विकासमा अमेरिकी सहयोगले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । चितवन जिल्लामा वि.सं. २०१३ सालमा स्थापना भएको बखान सहकारी संस्था नै नेपालको पहिलो सहकारी संस्था हो (डि.स.का., २०६४) ।

नेपालमा सहकारीको विकासको क्रममा वि.सं. २०४१ मा सहकारिता सम्बन्धि साभा ऐनको निर्माण भयो भने २०४४ मा उच्च स्तरीय साभा विकास केन्द्रीय समन्वय समितिको गठन गरियो । २०४८ मा राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्डको गठनका साथै नयाँ सहकारी ऐन २०४८ को पनि विकास भयो । नयाँ सहकारी ऐनले स्वायत्तताको अधिकार प्रत्यायोजन गरेपछि नेपालको सहकारी अभियानले नयाँ चरणमा फड्को मारेको देखिन्छ (स.प्र.के., २०५७) । समाजमा औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा गठन भएका बचत समूहहरू सहकारीको मर्म र भावना अनुरूप सञ्चालित हुने गर्दछन् । समूह बचत कार्यक्रमले गाउँमा न्यून आय भएका मानिसहरूको लागि सानो रकम आवश्यक पर्दा गाउँ तथा बजारका साहूकहाँ जाने परम्परालाई एकहदसम्म रोक लगाउन सफल भएको छ । साना तथा धितो नहुने व्यक्तिहरूले बैंक तथा

वित्तीय संस्थाबाट सेवा पाउन नसकेको अवस्थामा गाउँमा नै संस्थागत कर्जा सरल तथा सहज रूपमा उपलब्धगराउने हुँदा समूह बचत प्रक्रियाले ग्रामिण क्षेत्रमा आर्थिक क्रान्ति नै ल्याएको छ, भन्न सकिन्छ (ठकुरी, २०६४) ।

सहकारीले एकै उद्देश्य एवं समान आयस्तर भएका र निश्चित भौगोलिक क्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने, आय आर्जन गरेको रकमबाट नियमित रूपले बचत गरि सहकारीताको भावनाले सदस्यहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा सास्कृतिक अवस्था सुधार गरी सदस्यहरुको जीवनस्तर माथि उठाउन मद्दत गर्दछ (सहकारी ऐन, २०४८) ।

महिलालाई आर्थिक रूपमा सक्षम र सबल बनाउनुका साथै समाजका अन्य क्षेत्रमा उनीहरुको पहुँच विस्तार गर्ने क्रममा समूहबचत प्रक्रियाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । बचत कार्यक्रमले एकातर्फ आर्थिक रूपमा कमजोर महिलाहरुमा बचत गर्ने बानिको विकास गराउनुको साथै बचत रकमलाई विभिन्न आयमूलक क्रियाकलापमा परिचालन गरी आयआर्जन गर्ने राम्रो अवसर प्रदान गरेको छ भने अर्को तर्फ समूह निर्माण, निर्णय निर्माण, समूह परिचालन तथा समूहद्वारा सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रमको सहयोगले महिलामा सचेतना वृद्धि गराउनुका साथै महिलाको गतिशीलता र सक्षमतामा वृद्धि गराउन प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याएको छ (प्लान, २००५) ।

सहकारीमा सहभागी भए पश्चात महिलाको समग्र पक्षमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ । मकवानपुर जिल्ला, हेटौडा नगरपालिका १४ (पदमपोखरी) अर्न्तगत पर्ने महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.मा महिलाहरु सहभागी हुनको कारण र सहभागी भए पश्चात् सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा आएको परिवर्तनको बारेमा खोजी गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

महिलाहरुको विकासमा सहकारी लगायत विभिन्न संघ-संस्थाहरुले विभिन्न प्रकारका सकारात्मक योगदान पुऱ्याएका छन् । खास गरी पछिल्ला दशकहरुमा महिला लक्षित सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि महिला समूह तथा सहकारी गठन संचालनमा क्रमशः वृद्धि हुँदै गएको छ । तर महिलाहरुको सामाजिक तथा आर्थिक विकास उनिहरुको बहुआयामिक

विकासको एउटा पाटो मात्र हो । यस्तै मकवानपुर जिल्लाको हेटौडा नगरपालिका १४ पदमपोखरी मा रहेको महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. मा आवद्ध महिलाहरूको सहकारीको माध्यमबाट उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक परिवर्तन बारे जानकारी लिनु यस अध्ययनको मुख्य समस्या मानिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रको रूपमा रहेको मकवानपुर जिल्लाको हेटौडा नगरपालिका अर्न्तगत पदमपोखरीका अधिकांश मानिसहरू निर्वाहमुखी कृषिमा निर्भर थिए । त्यस मध्ये पनि महिलाहरूको अवस्था भन्दा कमजोर हुनु स्वभाविकै थियो । त्यसैले यस अध्ययनमा सहकारीमा आवद्ध भएका महिलाहरूको जीवनमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा, सामाजिक तथा आर्थिक पक्षमा हाल भएको परिवर्तनलाई मध्यनजर गर्दै सहकारी संस्थामा आवद्ध महिलाहरूसंग सम्बन्धित यी विभिन्न समस्याहरूलाई प्रमुख प्राथमिकता दिइएको छ ।

- । सहकारीमा आवद्ध भएका महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक पक्षमा पारेका प्रभावहरू के-के हुन् ?
- । सहकारीमा सहभागी भएपश्चात महिलाहरूको शैक्षिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको कारणहरू के-के हुन् ?
- । सहकारीले महिलाको घरायसी तथा सामाजिक निर्णय निर्माण प्रक्रियामा कस्तो प्रभाव छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस शोध अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको परिवर्तन/प्रभावबारे प्रकाश पारिने छ । यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- । सहकारीले महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक पक्षमा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउनु ।
- । सहकारीले महिलाको निर्णय प्रक्रियामा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउनु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

यस अध्ययन सहकारिमा महिला सहभागिता र त्यस प्रक्रियाले स्वयंम महिला तथा समाजमा परेको समग्र प्रभावसंग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेको छ । यस अध्ययनले विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरु सहभागी सहकारीको गठन प्रक्रिया, त्यसमा रकम संकलन, संकलित रकम परिचालन र त्यसको प्रभावलाई समाजशास्त्रीय / मानवशास्त्रीय सिद्धान्त, विधि र प्रक्रियाको आधारमा बुझ्न थप सहयोग पुऱ्याएको छ । विकासको लागि महिलाको र पुरुषको भूमिका उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । आधा धर्ति ओगट्ने महिलाहरुको भूमिकालाई कम आँकलन गर्नु सकिदैन । विभिन्न अन्तराष्ट्रिय समुदायले समेत महिला विकासका लागि थुप्रै रकम सहयोगका नाममा उपलब्ध गराइरहेका छन् । नेपाल सरकारले योजना मार्फत महिला वर्गको हितका लागि थुप्रै कामहरु गर्दै आएको छ । नेपाल सरकारले कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय मार्फत सहकारी डिभिजन कार्यालयबाट सहकारी संस्था दर्ता लेखा एवं अन्य तालिम छलफल, गोष्ठी, अवलोकन भ्रमण जस्ता कार्यक्रम अगाडी बढाइ सहकारी व्यवस्थापनमा लागि परेको छ । नेपालको ७७ जिल्लामा संचालित महिला सहकारी कार्यक्रमले विभिन्न क्षेत्रहरु जस्तो आय आर्जन, शिक्षा, चेतना, सामाजिक, आर्थिक तथा क्षमता अभिवृद्धि आदि लगायत शिक्षा स्वास्थ्यमा परेको समस्या सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभावको यथार्थ मूल्याङ्कन गरी कार्यक्रमका सबल पक्षलाई अगाडी बढाउन र दुबल पक्षलाई हटाउनको लागि सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरु, जस्तै: सहकारी डिभिजन कार्यालय र स्थानिय सहकारी संघ संस्थालाई अनुसन्धानले मार्गदर्शन गर्छ । अनुसन्धान क्षेत्रको रूपमा छनौट भएको मकवानपुर जिल्ला हेटौडा नगरपालिका १४ पदमपोखरीको महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को योजना तर्जुमा गर्ने, रणनीतिहरु तय गर्न व्यावसायिक योजनाहरु बनाउनका लागि यसले सहयोग गर्ने छ । आय आर्जन वृद्धि गर्न भनी सबै सहकारी संस्थाहरुले गरेको बचत तथा ऋणको सदुपयोग भएको छ वा छैन लगानीबाट महिलाहरुको आयस्तर चेतना तथा क्षमता अभिवृद्धि महिला शसक्तिकरण एवं सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक र निर्णयमा कस्तो प्रभाव पऱ्यो पत्ता लगाउन यो अनुसन्धान सहायक सिद्ध हुनेछ, र सहकारी संचालकहरुलाई भावी योजना बनाउन सहयोग पुग्नेछ । यो अनुसन्धानले महिला बचत तथा ऋण सहकारी मार्फत महिलाको हैसियत एवं महिला शसक्तिकरण लगायत अन्य विविध पक्षमा अनुसन्धान गर्न यस अध्ययनको महत्व रहेको छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

जुनसुकै विषयको अध्ययन गर्दा त्यस अध्ययनको निर्धारित सीमाहरु हुन्छन् । कुनै पनि महिला सहकारी संस्थाको विषयमा अध्ययन गर्दा एउटै अध्ययनले त्यसको सबै पक्षलाई समेट्न सक्दैन । त्यसैले हरेक अध्ययनले आफ्नो विषयगत सीमा निर्धारित गर्नुपर्दछ र साथै अध्ययनले नसमेटेका मुख्य-मुख्य विषयलाई अध्ययनको प्रस्तावनामै उल्लेख गर्नुपर्दछ । यस अध्ययनमा नेपालभर स्थापित रहेका सहकारी संस्थाको अध्ययन गर्न नसकेता पनि यसले मकवानपुर जिल्ला हेटौडा नगरपालिका बाडा नं. १४ (पदमपोखरी) मा स्थापित महिला मिलन सहकारी संस्था मा आवद्ध महिलाहरुको सामाजिक तथा आर्थिक परिवर्तन र समाजमा पारेको प्रभावलाई अध्ययन तथा विश्लेषण गरी जस्ताको तस्तै उतार्ने कोशिस गरिएको छ । यस अध्ययनले आफ्नो सिमित साधन,श्रोत तथा समयको समुचित प्रयोग गरि निम्नलिखित विषयको अध्ययन तथा विश्लेषण गरेको छ । अध्ययन मकवानपुर जिल्ला हेटौडा १४ पदमपोखरीको सहकारीमा सहभागी सीमित महिलासंग सम्बन्धित सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा निर्णय प्रक्रियामा पारेको प्रभावसंग सम्बन्धित भएर गरिएको हुँदा अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष सम्पूर्ण क्षेत्रका महिलाका सम्पूर्ण क्षेत्रसंग सम्बन्धित नहुन सक्छ ।

अध्याय दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन

सहकारीताबाट समाजका सबै क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव परेको हुन्छ। अध्ययन विषय वस्तुसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सम्बन्धित पूर्व अध्ययनहरूको पत्ता लगाउन नसकेका समस्याहरूलाई पत्ता लगाउनका साथै समग्र अनुसन्धानलाई निश्चित दिशा प्रदान गर्ने माध्यम नै पूर्व साहित्यको समीक्षा हो। यस अध्ययनसँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यको समीक्षालाई सैद्धान्तिक र व्यवहारीक गरी २ भागमा विभाजन गरिएको छ। सहकारीले महिला माथि पारेको प्रभावको सैद्धान्तिक व्याख्या गर्नका लागि परिवर्तनको सिद्धान्त र त्यस संग सम्बन्धित रहेर गरिएका केहि अध्ययनहरूलाई अनुसन्धानको सैद्धान्तिक समीक्षाभित्र समावेश गरिएको छ। सहकारीको विकासक्रम, सहकारीमा बचत संकलन, बचत परिचालन र त्यसले महिला र समाजमा पारेको प्रभावका सम्बन्धमा विभिन्न पत्रपत्रिका, जर्नल, पुस्तक, प्रतिवेदन तथा अप्रकाशित सोधपत्रहरूको निष्कर्षहरूलाई व्यवहारिक समीक्षामा समावेश गरिएको छ।

२.१.१ परिवर्तन र विकास सम्बन्धि अवधारणा

एउटा रूप, अवस्था, गुण आदिबाट अर्को रूप, अवस्था, गुण आदि बदलिने वा रूपान्तरण हुने क्रिया परिवर्तन हो भने क्रमशः बढ्दै वा सुध्रिदै गएको स्थिति नै विकास हो। परिवर्तन र विकासलाई पर्यायवाची, अन्तरसम्बन्धित र विश्वव्यापी प्रक्रियाका रूपमा प्रयोग गरिन्छ (अक्सफोर्ड, २००३)। सरकार, बजार, गैर-सरकारी संस्था र समुदाय नैविकास र परिवर्तनका

कर्ताहरु हुन । उनीहरुले विकासे नीति, प्रसार, परसंस्कृतिग्रहण, प्रविधि जस्ता माध्यममार्फत परिवर्तन र विकासलाई अगाडि बढाउने गर्दछन् (भट्टचन र मिश्र, २०००) ।

समाजमा द्वितीय विश्वयुद्ध भन्दा पहिले विकास शब्द त्यति चर्चित थिएन । त्यस समयमा संसारका शक्तिहाली राष्ट्रहरु आफ्नो प्रभुत्व संसारभर फैलाउनेतर्फ मात्र सोच्ने गर्दथे । मानिसहरुसंग धेरै जमिन हुनु, बहुमूल्य वस्तु संकलन गर्नु, भोजभतेर गर्नु तथा धेरै नोकर चाकर राख्नुलाई विकासका रूपमा लिने गरिन्थ्यो । विकास र परिवर्तनसंग सम्बन्धित अवधारणाको सिद्धान्ततः व्याख्या सन् १९५० देखि सुरु भएको हो ।

परिवर्तनलाई सामाजिक परिवर्तन र विकासको जटिल प्रक्रियाका रूपमा रहेको आधुनिकीकरणसंग सम्बन्धित गराइएकोछ । यसलाई परिवर्तनको लागि कम विकसित मुलुकले बढी विकसित मुलुकका विशेषताहरु आत्मसाथ गर्ने प्रक्रियाका रूपमा पनि लिन सकिन्छ (उप्रेती, १९८७) ।

आधुनिकीकरण सिद्धान्तका प्रतिपादक डब्लु-डब्लु रोस्टव भन्दछन् “परम्परागतवादी वा कम विकसित मुलुकहरुले विकासको लागि आर्थिक र प्राविधिक रूपमा सम्पन्न मुलुकहरुको सहयोगमा विकासका निश्चित चरणहरु अनिवार्य रूपमा पार गर्ने पर्दछ, जसमा परम्परागत समाज, परिवर्तनका लागि पूर्वाधार तयार भैसकेको समाज, परिवर्तित समाज, परिपक्वतातर्फ उन्मुख समाज र उच्च उपभोगीय समाज पर्दछन् (रोस्टो, १९५२) ।” तत्कालीन समाजशास्त्री तथा अर्थशास्त्रीहरुले विकसित मुलुकको प्रविधि, रणनीति तथा पूँजीको प्रयोग पछाडिमात्र अविकसित मुलुकहरुले आफूलाई अविकसित अवस्थाबाट मुक्ति दिलाउन सफल हुनेछन् भनी व्याख्या गरेका थिए (उप्रेती, १९८७) ।

विकास र परिवर्तनको व्याख्या र विश्लेषण गर्ने प्रशस्त सिद्धान्तहरु भएतापनि विकास तथा परिवर्तनको लागि बाह्य पक्षको सहयोग आवश्यक पर्दछ भन्ने मान्यता राख्ने आधुनिकीकरणको सिद्धान्तलाई महिला बचत समूहको गठन, समूह परिचालन तथा त्यसले महिलामा पारेको प्रभावको विश्लेषण गर्नका लागि छनोट गरिएको छ । समाजशास्त्र/मानवशास्त्रमा अधिकतम आलोचित यस सिद्धान्तको वर्तमानमा उपयोगिता तथा प्रभावकारिता सम्बन्धि वास्तविकता पत्ता लगाउन पनि यस सिद्धान्तलाई छनोट गरिएको हो ।

वास्तवमा आर्थिक स्वतन्त्रताको अधिकार भनेको व्यक्तिको आफ्नो क्षमता अनुसारको आर्थिक र स्वास्थ्यको अधिकार समेत सुनिश्चित हुन आउँदछ । नेपालमा महिलाको योगदानलाई आर्थिक क्षेत्रमा कि त पहिचान नै गरिदैन या त वेवास्ता गरिन्छ । हुन पनि पारिवारिक सम्पत्ति तथा अन्य स्रोतहरूमा महिलाको पहुँच तथा नियन्त्रण नै हुदैन । जहाँ ८५ प्रतिशत महिला कृषिमा व्यस्त छन् । त्यहाँ जम्मा १०.८४ प्रतिशतले मात्र जग्गाको स्वामित्व ग्रहण गरेका छन् । एक अध्ययन अनुसार नेपालको कुल घरधुरी संख्या ५,४२७३०२मध्ये महिला घरमूलिको संख्या १,३९६,६९२ अर्थात् १९.६% रहेको छ (केयर नेपाल, २०१५) । यस अर्थमा महिलाहरू आर्थिक सशक्तिकरणको अभावमा पुरुषप्रति निर्भर छन् र प्राय महिला यही भएर शोषित तथा दमित पनि छन् ।

२.२ सहकारीको विकासक्रम, महिला सहभागिता र त्यसको प्रभाव

प्रस्तुत अध्ययन सहकारीले महिला तथा समाजमा पारेको प्रभावकेन्द्रित भएपनि प्रभाव विश्लेषण गर्नको लागि सहकारीको विभिन्न सन्दर्भमा विकासक्रम, सहकारीमा बचत संकलन, बचत परिचालन आवश्यक हुने भएकाले त्यस सम्बन्धि साहित्यहरूलाई सामान्य समीक्षा गरिएको छ । अध्ययनको मुख्य उद्देश्य अनुसारको साहित्य समीक्षालाई पत्रपत्रिका, जर्नल र प्रतिवेदनसँग र अप्रकाशित सोधपत्रसँग सम्बन्धित साहित्यलाई समीक्षा गरिएको छ ।

२.२.१ विश्वमा सहकारी

विश्वमा समूहमा आबद्ध भई सहयोगको आदान प्रदान गर्ने प्रक्रिया विश्वमा मानव सभ्यताको शुरुवातदेखि भएपनि संस्थागत र विधिवत् रूपमा सहकारीता सन् १८४४ मा वेलायतको मेन्चेस्टर शहर नजिक रहेको रकडेल भन्ने ठाउँबाट शुरुवात भएको हो । एकजान महिला सहित २८ जना युवाहरूले शुरुवात गरेको यस समूहले मासिक एक- एक पाउण्ड बचत गर्ने परम्पराको थालनी गरेको थियो । यसै समूहले विश्वमा क्रमशः लोकप्रियता हासिल गर्न थाल्यो भने वर्तमानमा देखा परेको सहकारीको जननी समेत बन्न पुग्यो (राई, २०५४) । त्यसपछि सन् १८५४ मा जर्मनीमा राइफाइसन र शल्जद्वारा ऋण संस्थाहरू शुरु गरियो । पछि युरोप र अमेरिकामा बहुउद्देश्यीय र ऋण सहकारी संस्थाहरू खुल्दै गए । भारतमा सन् १९०५ मा सहकारी संस्था शुरु भयो । बहुमुखी सहकारी संस्थाहरूको अन्तराष्ट्रिय इकाइ, अन्तराष्ट्रिय सहकारी संघ १८ अगस्ट १८८५ मा वेलायतमा स्थापना भयो । हाल यसको प्रधान कार्यालय

जेनेभामा रहेको छ । यसको ७६ सदस्य राष्ट्रमा कुल सदस्य संख्या ६४ करोड ८० लाख छ । सन् १९२४ मा अमेरिकाका २२ वटा राज्यहरु मिलेर ऋण सहकारी संघ गठन गरियो । जसमा ७ करोड ८९ लाख सदस्यहरु भएको ३५११९ सदस्य संस्थाहरु थिए । सन् १९७१ मा स्थापना भएको एशियाली ऋण महासंघको कार्यालय थाइल्यान्डको राजधानी बैंकमा रहेको छ । (सहकारी संस्था ऋण तथा बचत अवधारणा, ऐतिहासिक संक्षिप्त विवरण, खुल्लापत्र, १९७१) ।

२.२.२ नेपालमा सहकारी

परस्परिक सहयोग तथा विकासका लागि सुरुवात भएको सहकारीको अवधारणा नेपाली समाजको लागि खासै नयाँ भने होइन । नेपाली समाजमा सहकारीको विधिवत इतिहास केवल आधा शताब्दीको भएपनि परम्परागत तथा मौलिक संगठनहरु आदिकालदेखि नै प्रचलनमा रहेको

पाइन्छ । गुठी, पर्मा, ठिकुर, धर्मभकारी जस्ता अनौपचारिक संगठन तथा समूहहरुले समाजमा सहकारिताको मर्म र भावना अनुसार काम गरेको पाइन्छ । नेपालमा सहकारिताको संस्थागत विकासमा अमेरिकी सहयोगले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । चितवन जिल्लामा वि. सं. २०१३ सालमा स्थापना भएको बखान सहकारी संस्था नै नेपालको पहिलो सहकारी संस्था हो । (डि.स.का., २०६५)

सहकारी सञ्चालनको लागि वि.सं. २०१६ मा नेपालमा पहिलो पटक सहकारी ऐन तर्जुमा भएको भयो । सहकारी ऐनको आधारमा सहकारी संस्था नियमावली २०१८ जारी भयो । सहकारी सम्बन्धि ज्ञान प्रदान गर्ने उद्देश्यले वि. सं. २०१९ मा सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र (स. प्र. के.) र सहकारीको सहयोगको लागि वि.सं. २०२० मा सहकारी बैंकको स्थापना भयो । वि. सं. २०२१ म भूमिसुधार कार्यक्रम लागु भएपछि वार्षिक उतपादनको एक हिस्सा अनिवार्य बचत गरी गाउँमा धर्म- भकारी खडा गर्नुपर्ने निर्देशन सरकारबाट जारी भयो । बचत अनाजलाई यदि गाउँमा भोकमरीको सृजना भएमा अनाज नै ऋणको रुपमा लगानी गरी अर्को अनाज पाकेर तिर्ने र अन्यथा बचत अनाज विक्रिगरी प्राप्त रकम भूमिसुधार कार्यालयमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । सरकारी स्तरबाट सञ्चालित यस अनिवार्य बचत प्रक्रियाले नेपालमा सहकारीताको महत्वलाई विस्तार गर्न सहयोग पुऱ्यायो । (राजभण्डारी, २०६०)

नेपालमा सहकारीको विकासको क्रममा वि. सं. २०४१ मा सहकारीता सम्बन्धि साभा ऐनको निर्माण भयो भने २०४४ मा उच्च स्तरिय साभा विकास केन्द्रिय समन्वय समितिको गठन गरियो । २०४८ मा राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्डको गठनका साथै नयाँ सहकारी ऐन २०४८ को पनि विकास भयो । नयाँ सहकारी ऐनले स्वायत्तताको अधिकार प्रत्यायोजन गरेपछि, नेपालको सहकारी अभियानले नयाँ चरणमा फड्को मारेको देखिन्छ (स.प्र.के., २०५७) । समाजमा औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा गठन भएका बचत समूहहरु सहकारीको मर्म रभावना अनुरूप सञ्चालित हुने गर्दछन् । समूह बचत कार्यक्रमले गाउँमा न्यून आय भएका मानिसहरुको लागि रकम आवश्यक पर्दा गाउँ तथा बजारका साहूकहाँ जाने परम्परालाई एकहदसम्म रोक लगाउन सफल भएको छ । साना तथा धितो नहुने व्यक्तिहरुले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट सेवा पाउन नसकेको अवस्थामा गाउँमा नै संस्थागत कर्जा सरल तथा सहज रूपमा उपलब्ध गराउने हुँदा समूह बचत प्रक्रियाले ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक क्रान्ति नै ल्याएको छ भन्न सकिन्छ (ठकुरी, २०६४) ।

पछिल्लो समयमा आएर सहकारीको विकासमा महिला सहकारी तथा सहकारीमा महिला सहभागिता वृद्धि हुँदै आएको छ । संघ/संस्थाले महिला सहभागितालाई सुनिश्चित गर्दै सञ्चालन गर्ने व्यक्तिहरुको सफलता त्यस्तो अवस्थामा मात्र सम्भव छ, जुन आवश्यक महिलाहरुको सहभागिता वृद्धि गर्ने वातावरण तयार हुन्छ । महिला माथि हाल रहेको दोहोरो दायित्व (पारिवारिक र स्वयम) लाई कुशलतापूर्वक बहन गर्दै सहभागिता जनाउन वातावरण निर्माण गर्नुपर्दछ । यसै सिलसिलामा सामाजिक, आर्थिक, पारिवारिक लगायत अन्य पक्षहरुमा पनि विश्लेषण गरी उनीहरु अनुकूलको परिस्थिती बनाउदै लैजानुपर्दछ । सहकारी ऐन २०४८ तथा नियमावली २०४९ का अनुसार सदस्यता लगाएका पक्षमा लैङ्गिक समानता कायम गरी महिलाहरुलाई मुलप्रवाहिकरण गर्न विभिन्न कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । हाल सम्म सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको अवस्था सन्तोषजनक छैन । महिलाको अंश ३० प्रतिशत मात्र रहेको छ । सो संख्यामा वृद्धि गर्दै लैजान महिला सहभागितालाई उत्साह र हौसला प्रदान गर्नुपर्दछ (वडाल, २०५०) ।

२.२.३ मकवानपुरमा सहकारी

वि. सं. २०२४ फागुन २ गते तत्कालीन भूमिसुभार, कृषि तथा खाद्य मन्त्रालय अन्तर्गत जिल्ला पंचायत कार्यालय सहकारी शाखा, २०४० सालमा साभा विकास शाखा तथा २०४९

सालमा जिल्ला सहकारी हुँदै २०६१ सालमा डिभिजन सहकारी कार्यालयको नाममा स्थापना भयो । मकवानपुर जिल्लालाई कार्यक्षेत्र बनाएर बसेको यस संस्थाले अन्य ग्रामीण क्षेत्रमा सहकारी स्थापनामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । यस संस्था माफत जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा भएका सहकारीको दर्ता, सुझाव, सल्लाह आदि दिदै सहकारीको विकासमा टेवा पुऱ्याउदै आएको छ । मकवानपुर जिल्ला राष्ट्रिय राजमार्गले चिरेको एक सुगम जिल्ला हो । यो जिल्ला राजधानीसँग जोडिएको छ । यस जिल्लाको क्षेत्रफल २४२६ वर्ग कि. मि. फैलिएको छ । २०५८ को जनगणना अनुसार ३,९२,६०४ जनसंख्या रहेको छ । जस मध्ये ४९.२८ % जनसंख्या महिलाहरुको छ भने बाँकी पुरुषहरुको छ । एक नगरपालिका र ४३ गा. वि. स. मा विभाजित औद्योगिक शहरको रूपमा चिनिएको जिल्ला हो । मकवानपुर जिल्लामा एक डिभिजन सहकारी विभागस्थापित छ । सो विभागले २०६५ सालमा प्रकाशित पत्रिका अनुसार मकवानपुर जिल्लामा स्थापित विभिन्न सहकारीको प्रकृति: बचत तथा ऋण सहकारी (११६), बहुउद्देश्य (६९), दुग्ध उत्पादन संघ (६७), कृषि, तरकारी, कुखुरापालन, पशुपालन र मतस्य (४१), उपभोक्ता सहकारी (८), विविध (१) (डिभिजन सहकारी कार्यालय, २०६५) ।

२.२.४ सहकारीमा महिलाको सहभागिता

महिलालाई आर्थिक रूपमा सक्षम र सबल बनाउनुका साथै समाजका अन्य क्षेत्रमा उनिहरुको पहुँच विस्तार गर्ने क्रममा सहकारीले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । सहकारीले एकातर्फ आर्थिक रूपमा कमजोर महिलाहरुमा बचत गर्ने बानीको विकास गराएको छ भने अर्को तर्फ बचत रकमलाई विभिन्न आयमूलक क्रियाकलापमा परिचालन गरी आय आर्जन गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ । साथै सहकारीताको प्रक्रियामा समूह निर्माण, समूह परिचालन, समूहद्वारा सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रमको सहयोगले महिलामा सचेतना वृद्धि गराउनुका साथै महिलाको गतिशिलता र सक्षमतामा वृद्धि गराउन प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याएको छ (प्लान, २००५) ।

सहकारी संस्थालाई लैङ्गिक दृष्टिकोणले समानता युक्त संस्थाको रूपमा विकसित गर्न समाजमा रहेका महिला र पुरुषका विचमा संस्था सञ्चालन र सो संस्थाको तर्फबाट प्रदान गरिने सेवा गर्न सक्ने वातावरण तयार गर्नु पर्दछ । महिलाद्वारा मात्र स्थापना गरिएको सहकारीको क्षमता विकासका अतिरिक्त महिला र पुरुष समान रूपमा सदस्य बन्नेसहकारी संस्थाको हकमा संस्थाको व्यवस्थापन रव्यवसायिक क्रियाकलापमा महिलाहरुलाई बढी केन्द्रित गर्दै महिला र पुरुषका विचमा समानता कायम गर्ने उपायहरु अवलम्बन गर्दा नै सहकारी संस्थामा लैङ्गिक

समानता कायम गर्न सकिन्छ । महिलाहरूलाई आफ्नो अधिकार सुनिश्चित गर्दै प्राप्त गर्नु पर्ने सेवा सुविधाको सहज प्राप्तीको मौजुदा अवस्था भए पनि विभिन्न कारणले गर्दा आवश्यकता अनुसारको सहजता हुन सकेको छैन (प्लान, २००५) ।

२.२.५ सहकारीमा महिलाहरूको बचत संकलन र परिचालन

सहकारीमा आवद्ध विभिन्न समूहमा सदस्यहरूबाट संकलन गरिएको रकमलाई समूहको उद्देश्य तथा नियमअनुसार विभिन्न क्षेत्रमा लगानी गर्ने गरी गरिएको वितरणलाई बुझ्नुपर्छ । बचत समूहमा प्रत्येकले फरक-फरक नियम र क्षेत्रमा परिचालन गरेको देखिन्छ ।

धुम्वाराही स्थित महिला प्रयास सहकारी संस्थाका महिलाहरूले स्वालम्बी बन्ने उद्देश्यले गरिएको बचत रकम संस्थाकै सदस्यलाई कम ब्याजमा ऋण उपलब्ध गराउँदछ । संस्थामा कारोबार गर्ने सदस्यलाई दैनिक बचतमा १० प्रतिशत तथा चल्ती बचतमा ७ प्रतिशत ब्याज दिने गर्दछन् । सहकारीले समूहमा आवद्ध महिलाहरूलाई वार्षिकरूपमा सिलाई बुनाई, चिप्स दालमोड बनाउने तालीम प्रदान गरी त्यसै अनुसारका आयआर्जनमा सहभागी हुन उत्प्रेरित गरेको छ (के.त.वि., २०५८) ।

लमजुङ सिउरुङका महिलाहरूको बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले गरेको बचत रकम सस्तो ब्याजदरमा आय आर्जनका लागि सदस्यहरूलाई ऋण प्रदान गर्दछन् । सहकारीले विशेष गरी नगदेवाली तथा तरकारी खेतीका लागि विउ मल तथा आवश्यक तालिम उपलब्ध गराउन, पशुपालन तथा व्यापारको लागि सदस्यहरूलाई ऋण उपलब्ध गराउँछ (घले, २०६४)। धरान राई टोलका महिलाले स्थापना गरेको सहकारीले संकलित बचतलाई वैदेशिक रोजगार, व्यापार, पशुपालन जस्ता आयमूलक क्रियाकलापमा लगानी गर्दछन् । सहकारीले सस्तो ब्याजमा ऋण उपलब्ध गराउनुका साथै समाजमा हुने घरेलु हिंसा र असहाय महिलासंग सम्बन्धित मुद्दामा पनि सोही सहकारीको बचत समूहले सहयोग गर्ने गर्दछ (राई, २०६५) ।

पाटन सुन्धारा धलाछे टोलका महिलाहरू बचत गरेर रकम सदस्यहरूलाई स-साना उद्योग सञ्चालन, व्यापार तथा अन्य आयमूलक क्रियाकलापका लागि सस्तो ब्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराउँछन् । समूहले बचत रकमलाई सामूहिक फाईदाका लागि क्याट्रिड सेवा सञ्चालन गर्दै आएको छ (खड्का, २०६७) ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौटको औचित्य

सफल अनुसन्धानका लागि अनुसन्धानकर्ताले छनौट गर्ने एउटा महत्वपूर्ण विषय हो । अध्ययनको लागि आवश्यक अध्ययन क्षेत्रको रूपमा मकवानपुर जिल्ला हेटौँडा नगरपालिका १४ पदमपोखरी लाई छनौट गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्र मकवानपुर जिल्लाको सदरमुकामसंग जोडिएको, विकासका भौतिक पूर्वाधारहरुको विकास भएको, स्थानीय स्तरमा संचालित महिला सहकारीले महिलालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्न सकेको भए पनि हालसम्म सहकारीले महिलामाथि पारेको प्रभाव सम्बन्धि कुनै अध्ययन अनुसन्धान नभएकाले समाजशास्त्रीय विधि र सिद्धान्त प्रयोग गरी वास्तविकता पहिचान गर्न यस क्षेत्रलाई छनौट गरिएको छ ।

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा

अनुसन्धान कार्यलाई व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि अनुसन्धान पूर्व नै तयार पारिएको वृहत योजनालाई अनुसन्धान ढाँचा भनिन्छ । अध्ययनको उद्देश्यअनुसार सहकारीको विकास

तथा त्यसले महिलामा ल्याएकोसामाजिक तथा आर्थिक विकासमा ल्याएको परिवर्तनसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क संकलन र विश्लेषण गरी वास्तविकताको खोजी गर्नका लागि वर्णनात्मक अनुसन्धानात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । सामान्यतः वर्णनात्मक अनुसन्धानात्मक ढाँचा कुनै पनि घटना तथा परिस्थितिको वर्णनसँग सम्बन्धित हुने गर्दछ । यस अध्ययन पनि सहकारीको विकास र त्यसले महिलामाथि पारेको प्रभावसम्बन्धि तथ्याङ्कको वर्णनसँग बढी सम्बन्धित भएकोले वर्णनात्मक ढाँचा छनोट गरिएको छ । सहकारीले सामाजिक, आर्थिक तथा निर्णय प्रक्रियामा पारेको प्रभावलाई हेर्नका लागि अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीमा संलग्न महिलाहरुको अवस्थालाई समय क्रमका आधारमा व्याख्या गर्नुपर्ने र उनिहरुको पहिलेको स्थिति र हाल आएको परिवर्तनलाई वर्णन गरेर मात्र वास्तविकता थाहा पाउन सकिने हुनाले यो अनुसन्धानमा व्याख्यात्मक वर्णनात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति

तथ्याङ्कको प्रकृति गुणात्मक तथा परिमाणात्मक गरी दुवै प्रकृतिका छन् । दुवै प्रकृतिका तथ्याङ्कहरुलाई आवश्यकता अनुसार प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययन क्रममा दुई किसिमका स्रोतहरुबाट तथ्याङ्कहरु संकलन गरिएको छ ।

क) प्राथमिक स्रोत

यस अध्ययनमा तथ्याङ्क प्राप्त गर्न प्राथमिक स्रोतलाई प्रमुख मानिएको छ । विशेष गरेर प्राथमिक स्रोत अर्न्तगत सहभागि अवलोकन, अन्तरवार्ता अनुसूची र लक्षित समूहमा छलफललाई प्रमुख प्राथमिकता दिएकोछ । सहभागि अवलोकन अन्तरवार्ता अनुसूची र लक्षित समूहमा छलफललाई प्रमुख स्रोत मानि सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको सामाजिक तथा आर्थिक रुपमा पारेको प्रभाव बारे अध्ययन गरी सत्यताको नजिक पुग्न सकिने आशा राखिएको छ ।

ख) द्वितीय स्रोत

द्वितीय स्रोत अर्न्तगतविभिन्न अध्ययन प्रतिवेदन र सहकारी तथा गैर सहकारी निकायबाट प्रकासित लेख तथा बुलेटिनहरु आदिबाट पनि आवश्यक उपयोगी तथ्याङ्कहरु लिएको छ ।

३.४समग्रता र नमुना छनौट

यस अध्ययनको लागि छनौट गरिने क्षेत्र मकवानपुर जिल्लाको हेटौडा नगरपालिका १४ अर्न्तगत पर्ने जम्मा ५०० सहकारी सदस्यहरु मध्ये १०% को हिसावले ५० जना सहकारी सदस्य उत्तरदाताहरु रहेका छन् । अध्ययन गर्दा उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधिप्रयोग गरिएको छ । यो विधि अर्न्तर्गत जुन तरिकाले नमूना छनौट गर्दा अनुसन्धानको उद्देश्य पुरा हुन्छसोहि अनुसार नमूना छनौट गरि सूचना संकलन गरिन्छ। यसरी महिलाहरुलाई नै अध्ययनको जनसंख्या वा समग्रता मानिएको छ। सहकारीमा आवद्ध सम्पूर्ण महिलाहरुलाई उत्तरदाताको रूपमा स्वीकार गरी नमूना छनौट विधिमा आधारित अध्ययन गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका विधिहरु

३.५.१ अन्तरवार्ता अनुसूची

सूचनादाताहरुको प्रत्यक्ष भेटमा प्राथमिक तथ्याङ्कहरु संकलन गर्ने महत्वपूर्ण विधि अन्तरवार्ता हो । अध्ययनको उद्देश्य अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा जानुभन्दा अगाडि उत्तरदाताको रूपमा छनौट भएका सहकारीमा आवद्ध र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिला सदस्यहरुसंग अन्तरवार्ता विधि मार्फत सूचना संकलन गर्नका लागि अन्तरवार्ताका सूची तयार गरिएको छ । तयार पारिएको अन्तरवार्ता सूची अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ । यस अन्तरवार्तामा अनुसन्धानकर्ताले अर्ध संरचित प्रश्नावलीहरु तयार गरि सूचना संकलन गरिएको छ। यस विधि अर्न्तर्गत अनुसन्धानकर्ताले आवश्यक प्रश्नावली हरु अग्रिम रूप मा तयार गरि छेत्र कार्य मा गएको हुन्छ । यसरी पुर्ब निर्धारित प्रश्नावलीहरु ले यदि छेत्रकार्य मा उत्पन्न वास्तविकतालाई पूर्ण रूपमा समेट्न सकेन भने आवश्यकता अनुसार प्रश्नावलीहरु लाई परिवर्तन र पुनर्निर्माण गरि सूचना हरु संकलन गर्न सकिन्छ। अध्ययनको विषय वस्तुको परिधि भित्र रहेर अध्ययनका लागि आवश्यक सूचनाहरु प्राप्त गर्न र उत्तरदातालाई अध्ययन विषयसंग मात्र केन्द्रित रहेर उत्तर दिन सहज वातावरण श्रृजना गरी आवश्यक सूचनाहरु मात्र संकलन गर्नका साथै संकलीत तथ्याङ्कमा एक रुपता ल्याउन र तथ्याङ्कहरुको सत्यापन गर्न सहज हुने हुनाले अन्तरवार्ता अनुसूचीको छनौट गरिएको हो।

३.५.२ समुह केन्द्रित छलफल

समान्यतया साभा उद्देश्यको गठित पाँच देखि दश जनाको समूहलेनयाँ विचार, समस्या समधान वा सुझाव दिनलाई औपचारिक वा अनौपचारिक रूपमा भेला भई गर्ने छलफललाई

समूह केन्द्रित छलफल भनिन्छ । यस प्रकारको छलफलमा सूचना प्राप्त गर्ने व्यक्तिले आफ्नो उद्देश्यको लागि चाहिने सूचनाको जाँचसूची बनाई निश्चित समूहसंग तोकेको ठाउँ, समयअवधि भित्र जाँचसूचिको आधारमा समूह केन्द्रित छलफलबाट आएको सूचना तथा तथ्याङ्कहरूको टिपोट गर्दछ । यसप्रकारको छलफलको अन्त्यमा सूचना प्राप्त गर्ने व्यक्तिले आफूले टिपोट गरेको सूचना तथा तथ्याङ्क समूहमा पुनः प्रस्तुत गरी अनुमोदन गराउनु राम्रो मानिन्छ । यस अध्ययन अर्न्तगत दुईवटा समूह केन्द्रित छलफल गरिएको छ । महिला मिलन वचत तथा सहकारी संस्था को मासिक नियमित बैठकमा सहभागि भएर समूहको कार्यसमितिसंग छलफल गरी जाँचसूचीको आधारमा आवश्यक तथ्याङ्कहरू तथा सूचनाहरू लिएको छ । तथ्याङ्क संकलन गर्ने क्रममा सहकारी संस्थाको नियमित बैठक तथा ऋण समितिको बैठकमा समेत सहभागि भई आवश्यक सूचना संकलन गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण

उत्तरदाताको रूपमा छनोट गरिएका उत्तरदातासंग लिइएको अन्तरवार्ता, अवलोकन, मुख्य सूचनादातासँगको अन्तरवार्ता तथा द्वितीय श्रोतबाट संकलित तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकता अनुसार सम्पादन रतालिकिकरण गरिएको छ । अध्ययनमा अन्तरवार्ता तथा द्वितीय श्रोतबाट संकलित भएका तथ्याङ्कहरूलाई संख्यात्मक र गुणात्मक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । अन्तरवार्ता, मुख्य सूचनादातासँगको अन्तरवार्ता तथा द्वितीय श्रोतबाट संकलित संख्यात्मक तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार तालिका, स्तम्भ चित्र, बार ग्राफ, पाइचार्टको माध्यम मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ । संख्यात्मक सूचनाहरूलाई तथ्याङ्कहास्त्रीय विधि (प्रतिशत) को प्रयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ । अन्तरवार्ता, मुख्य सूचनादातासँगको अन्तरवार्ता, अवलोकन तथा द्वितीय श्रोतबाट संकलित गुणात्मक तथ्यहरूलाई कारण र प्रभावको आधारमा व्याख्या गरी विश्लेषणको क्रममा विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजन गर्दै व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । अध्ययन प्रतिवेदनलाई व्याख्या गर्ने क्रममा आवश्यक सामग्री आदिलाई शोधपत्रमा नै समावेश गरिएको छ ।

अध्याय - चौथो

सहकारीमा महिला सहभागिता र यसको सामाजिकतथा आर्थिक प्रभाव

४.१ अध्ययन क्षेत्रको पृष्ठभूमि

४.१.१ महिला मिलन बचत तथा ऋणसहकारी संस्था लि.को एक परिचय

मिति २०५४/०५५ सालमा प्लान इन्टरनेशनलले यस नगरपालिका १३, १४, र १५ पदमपोखरीको विभिन्न गाउँ-गाउँमा छरिएर रहेका महिलाहरुलाई समेट्दै समूहको गठन र प्रबर्द्धन, सामुहिकताको भावनाको विकास गर्ने, आर्थिक रुपमा सबल बनाउने अभिप्रायले विभिन्न आयोजनाहरुमा सहभागिता, तालिम तथा सेवामुलक कार्यक्रमहरुसँगै समूहहरुमा बचत संकलनको पनि शुरुवात गर्‍यो । तत्कालीन पदमपोखरी वडा नं. १, २, ३, ४, ५ र ६ मा त्यस

समयमा ३४ वटा समूहहरू गठन गर्न सफल भई गठित समूहहरूको एक भेला आयोजना गरी प्रति समूह २ जना प्रतिनिधिहरू भेलामा सहभागि भई सबै वडालाई समेट्ने गरी समूह प्रतिनिधिको रूपमा सहयोगी मूलसमिति मिति २०५५/०१/१४ गते गठन गर्न सफल भयो । मुल समिति गठन पश्चात समितिले विभिन्न प्रकारका आयोजनाहरू प्लान इन्टरनेशनलसंग सम्झौता गरी संचालन गर्ने कार्य भयो ।

कार्यक्रम संचालन गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारका आयोजनाहरू सिप तथा सिकाईहरूमा महिला दिदीबहिनीहरू सहभागी बने । तिनै सिकाईहरूलाई संस्थागत गर्ने उद्देश्यले मिति २०५५/०१/२८ गतेका दिन ५६ जना सदस्यले १३ जनाको एक तदर्थ समिति गठन गरी मुल समितिलाई संस्थागत र मुल कानुनी मान्यता प्राप्त संस्थाको रूपमा स्थापना गर्ने उद्देश्यका साथ मिति २०५८/०१/०४ मा डिभिजन सहकारी कार्यालय मकवानपुरबाट विधिवत् रूपमा महिला मिलन बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. दर्ता गरियो । सो पश्चात विभिन्न अवरोध पार गर्दै बाधा अड्चन फुकाउँदै अगाडि बढ्ने क्रममा विभिन्न आयमुलक तथा सिपमुलक कार्यहरू सञ्चालन गरी यस क्षेत्रका महिला दिदी बहिनीहरूको सीप, क्षमता, दक्षता तथा व्यक्तित्व विकास गर्ने काम भयो ।

विभिन्न तालिम, गोष्ठी, सेमिनार आदिले गर्दा यस भेगका समग्र पक्षमा परिवर्तन हुँदै विकास भएको हामीले चित्रण गर्न सक्छौं । यस संस्थाले स्थापना कालदेखि नै सधैं अग्रगमनतर्फ अगाडि बढ्दै गईरहेकाले यस संस्थाले विगतका दिनहरूलाई हेर्नुपर्ने स्थिति आइपरेको छैन र भविष्यमा पनि समस्या आइपर्ने छैन भन्ने कुरामा यस संस्था विश्वस्त छ । सहकारी संस्था बहुउद्देश्यीयको रूपमा संचालन भईरहँदा यस संस्थाले आफ्नो सदस्यहरूलाई जुन वचत तथा ऋणको कार्यक्रमको संचालन गराइरहेको थियो, उक्त कार्यक्रममा सोचेजस्तो उद्देश्य हासिल गर्नका लागि केहि शिथिलता आएको हो की भन्ने संस्थाको मूल्याङ्कन पश्चात् यसलाई एउटै उद्देश्यमा राखि लघुवित्त कार्यक्रमलाई अझ प्रभावकारी ढंगले संचालन गर्ने निर्णयका साथ मिति २०६१/१०/२६ गतेका दिन महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को रूपमा एकल उद्देश्यीय सहकारीमा परिणत गरी हाल यसले आफ्नो लघुवित्त कार्यक्रम प्रभावकारी ढंगबाट संचालन गरी मकवानपुर जिल्लाका महिला सहकारीको अग्रपत्तिको रूपमा रहन सफल भएको छ ।

यसरी यस सहकारीले आफ्नो सदस्यहरूलाई अझ बढी सेवा सुविधा उपलब्ध गर्दै आइरहेको छ । संस्थाले एकल उद्देश्य लिई बचत तथा ऋणको कार्य मात्रै गर्ने भनिएता पनि समुदायको विभिन्न समस्याहरू हल गर्न, समाजलाई जिम्मेवार तथा थप उत्तरदायी बनाउन तथा समाजको विभिन्न पक्षमा योगदान दिने उद्देश्यले संस्थाले पुनः संस्थाको विनियम संशोधन गरी कार्यमा “बहु कार्य गर्ने” थप गरी विभिन्न कार्य गर्दै आइरहेको छ । आर्थिक पक्ष, सामाजिक पक्ष, महिला हिंसा, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि पक्षहरूमा तालिम संचालन, जनचेतनामुलक कार्यक्रमहरू, संचालन गर्दै आइरहेको छ । फलस्वरूप महिलाहरू जागरुक र सशक्तिकरण भएको छ । यस संस्थाले आफ्नो उत्कृष्टतालाई कायम राख्दै विभिन्न स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरको सम्मान तथा पुरस्कारहरू प्राप्त गर्न सफल भएको छ । उद्देश्य के लिन उडी छुनु चन्द्र एक भने जस्तै उत्कृष्ट भई पुरस्कृत भएपछि अझ बढी हौसला मिलेको महसुस गर्दै आफ्ना लक्ष्य तथा उद्देश्य पुरा गर्न सम्पूर्ण समिति, उपसमिति, कर्मचारी तथा सेयर सदस्यहरू सक्रिय भई लागि परेको छन् र निरन्तर पर्नेमा संस्था विश्वस्त छ ।

४.१.२ सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको उमेर समूहको विवरण

सहकारीमा आवद्ध भएका महिलाहरूको विभिन्न उमेर अनुसारको फरक-फरक रहेका छन् । महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि विभिन्न उमेरका महिलाहरू मिलेर सहकारी संचालन गरिरहेका छन् । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरू अर्थिक रुपमा मात्र नभई समाजिकरुपमा पनि सक्षम बन्न सफल भएका छन् । यी विभिन्न फरक उमेर समूहको भए ता पनि सहकारीमा एकता बलियो रहेको पाईयो । सहकारीले गर्दा त्यस क्षेत्रको महिलाहरूको “सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा पहिले भन्दा धेरै सुधार आएको छ” भन्ने भनाई सहकारीका सदस्यहरूको रहेको छ ।

यस सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको उमेर समूहलाई तालिका नं. २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १

सहकारीमा आवद्ध भएका महिला उत्तरदाताहरूको उमेर समूहको वर्गिकरण (%)

उमेर समूह वर्षमा	संख्या	(%)
------------------	--------	-----

२५ भन्दा कम	६	१२
२६ देखि ३५	२१	४२
३६ देखि ४५	१४	२८
४६ भन्दा माथि	९	१८
जम्मा	५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. २ लाई विश्लेषण गर्दा विभिन्न उमेर समूहका आधारमा वर्गिकरण गरिएको छ । यस वर्गिकरण अनुसार सबैभन्दा बढि २६ देखि ३५ वर्ष उमेरका ४२% महिलाहरु सहकारीका शेयर सदस्यहरु रहेको पाइयो । सबै भन्दा कम २५ वर्ष भन्दा मुनिको १२% रहेका छन् । त्यसै गरी ३६ देखि ४५ वर्ष उमेरका २८% महिला शेयर सदस्यहरु रहेको पाइयो र ४५ वर्ष भन्दा माथिका १८% महिला शेयर सदस्यहरुरहेको छन् । आएको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा सबै भन्दा बढि २६ देखि ३५ वर्ष उमेरका महिलाहरु सहकारीमा सक्रिय सहभागि भएको पाइयो । उनिहरुको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था पहिलेको भन्दा अहिले सुधार भएको पाइएको छ ।

४.१.३ सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको जातिगत विवरण

सहकारीमा आवद्ध भएका महिलाहरुको विभिन्न जातजाति अनुसार फरक-फरक रहेका छन् । महिलाहरुको सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि एउटा मात्र जाति नभएर विभिन्न जातजातिका महिलाहरु मिलेर सहकारी संचालन गरिरहेका छन् । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु सामाजिक तथा आर्थिक रुपमा सक्षम बन्न सफल भएका छन् ।

यस सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको जातिगत विवरणलाई तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २

सहकारीमा आवद्ध भएका महिला उत्तरदाताहरुको जातिगत विवरण (%)

क्र.सं.	जति	संख्या	((%)
१.	जनजाति	३६	७२
२.	दलित	६	१२
३.	ब्राहमण/क्षेत्री	८	१६
४.	अन्य	०	०
जम्मा		५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. ३ लाई विश्लेषण गर्दा विभिन्न जातजातिको आधारमा वर्गिकरण गरिएको छ । यस वर्गिकरण अनुसार सबै भन्दा बढि जनजाति ७२% रहेका छन्, त्यस पछि ब्राहमण/क्षेत्री १६% र दलित जम्मा १२ रहेको पाइयो । यस अनुसन्धानले सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा अरु जाति भन्दा बढि प्रभाव जनजाति महिलाहरूलाई पारेको देखियो र सबै भन्दा कम दलित जातिका महिलाहरूलाई परेको पाइयो ।

४.१.४ सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको धर्मगत विवरण

सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको विभिन्न धर्मको हिसाबले फरक-फरक भए तापनि एकता र समानता रहेको छ । यसमा आवद्ध महिलाहरूलाई सामाजिक तथा आर्थिक रुपमा सक्षम बनाउनका लागि यस महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले कुनै पनि धर्म, जातिय भेदभाव नगरी समानरुपमा अगाडी बढेको पाइयो।सहकारीले गर्दा महिलाहरूको बचत गर्ने बानीको विकास भएको पाइयो ।यस सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको धर्मगत विवरणलाई तालिका नं.४ मा प्रस्तुत गरिएकोछ ।

तालिका नं. ३

सहकारीमा आवद्ध महिला उत्तरदाताहरूको धर्मगत विवरण (%)

क्र.सं.	धर्म	संख्या	(%)
---------	------	--------	-----

१.	हिन्दु	११	२२
२.	बौद्ध	३६	७२
३	क्रिस्चियन	३	६
४.	अन्य	०	०
जम्मा		५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. ४ मा उल्लेख भएअनुसार सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु मध्ये सबै भन्दा धेरै बौद्ध धर्म मान्नेहरुको संख्या ७२% रहेको पाइयो । हिन्दु २२% र क्रिस्चियन जम्मा ६% रहेको पाइयो । यसरी जुन धर्म मानेको भए तापनि सहकारीमा धर्मको कुनै किसिमको भेदभाव नरहेको पाइयो । सबै समान रहेको पाइयो । “सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको सामाजिक तथा आर्थिक रुपमा अगाडि बढ्न सहयोग पुगेको बताएका छन् ।” समानताको भावना रहेको पाइयो । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु हामी सबै एक हौं भन्ने भावना रहेको र सामाजिक तथा आर्थिक रुपमा पनि एक अर्कालाई सहयोग गरेको पाइयो ।

४.१.५ उत्तरदाताहरुको घरको प्रकार र घरको स्वामित्वको विवरण

अध्ययन क्षेत्रको पदमपोखरीमा रहेको महिलामिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.मा आवद्ध महिलाहरुको र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको तुलनात्मक रुपमा अध्ययन गर्दा घरको प्रकार र घरको स्वामित्वको यी कुराहरुमा केहि फरक देखिएको छ । यस अध्ययनले देखाएको कुरालाई तालिका नं. ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४

शेयरसदस्यहरु र गैर शेयरसदस्यहरुको घरको प्रकार र घरको स्वामित्वको विवरण (%)

घरको प्रकार	शोरसदस्य		गैर शोरसदस्य		घरको स्वामित्व	शोरसदस्य		गैर शोरसदस्य	
	संख्या	(%)	संख्या	(%)		संख्या	(%)	संख्या	(%)
पक्की	३२	६४	१४	७०	आफ्नै	४९	९८	१८	९०
कच्ची	१०	२०	५	२५	भाडामा	१	२	२	१०
अन्य	८	१६	१	५	अन्य	०	०	०	०
जम्मा	५०	१००	२०	१००	जम्मा	५०	१००	२०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. ५ मा उल्लेखित तथ्याङ्क अनुसार तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको घरको अवस्था हेर्दा पक्की घर भएको ६४%, कच्ची घर २०%, र अन्य किसिमको घर भएको १६% रहेका छन् । सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरूको घरको अवस्था पक्की घर भएको जम्मा ७०%, कच्ची घर २५% र अन्य किसिमको घर भएको ५% रहेको पाइयो । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको घरको स्वामित्व आफ्नै भएको ९८%, भाडामा जम्मा २% र अन्यमा ०% रहेको पाइयो । सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरूको घरको स्वामित्व आफ्नै घर भएको ९०%, भाडामा १०% र अन्य ०% रहेको पाइयो ।

४.१.६ उत्तरदाताहरूको परिवारको प्रकारको विवरण

अध्ययन क्षेत्रमा रहेको पदमपोखरीमा स्थापित महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.मा आवद्ध महिलाहरूको परिवारको प्रकार र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरूको विभिन्न प्रकारका परिवारहरू हुने गर्दछन् । जस्तै: एकल, संयुक्त र अन्य गरि तीन प्रकारका हुने गर्दछन् । परिवारका प्रकारमा तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा परिवारको प्रकारमा समान्य फरक देखिएको छ । यस अध्ययनले देखाएको कुरालाई तालिका नं. ६ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ५

शेयर सदस्यहरू र गैर शेयर सदस्यहरूको परिवारको प्रकारको विवरण (%)

परिवारको प्रकार	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
	संख्या	(%)	संख्या	(%)
एकल	१८	३६	११	५५
संयुक्त	३२	६४	९	४५
अन्य	०	०	०	०
जम्मा	५०	१००	२०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. ६ मा उल्लेखित तथ्याङ्क अनुसार तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको एकल संयुक्त परिवार ६४%, एकल ३६% र अन्यमा ०% त्यसै गरी सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरूको परिवार एकल ५५%, संयुक्त ४५% र अन्य ०% रहेको पाइयो । यस अध्ययनमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरू संयुक्त परिवार भन्दा कम मात्रमा एकल परिवार जम्मा ५० जनाको परिवार मध्ये जम्मा १८ जनाको परिवार मात्र एकल परिवार रहेको पाइयो र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरूको जम्मा २० जना मध्ये ११ जनाको मात्र एकल परिवार रहेको पाइयो । यसरी सामान्य पारिवारिक फरक यस अध्ययनक तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

४.२ विवाह

यस अध्ययन क्षेत्र पदमपोखरीमा रहेका महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. मा आवद्ध महिलाहरू धेरै जसो २६ देखि ३५ वर्ष उमेरका महिलाहरू रहेका छन् । सहकारीमा जतिपनि महिलाहरू छन् सबै १००% विवाहित महिलाहरू नै रहेको पाइयो । जातियताको हिसाबले जनजाति धेरै भएको कारणले अलि कम उमेरमै बढि विहे गर्ने चलन अभै पनि रहेको छ तर पहिले भन्दा सुधार हुदै आएको पाइयो । विवाहमा दाइजो प्रथाको चलन पनि थियो, तर सहकारीले गर्दा मान्छेमा चेतनाको विकास भयो अहिले दाइजो प्रथा पहिलेको भन्दा धेरै काम हुदै आएको बताए । महिलामा चेतनाको विकास भएपछि अब छोरीलाई दाइजो होइना छोरीलाई पनि छोरा सरह शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने भावनाको विकास सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूमा भएको पाइयो ।

४. सहकारीमा महिला सहभागिताका उत्प्रेरक तत्वहरु र समय अवधि

न्यून रकम जम्मा गरेर सामाजिक, आर्थिक, व्यक्तिगत तथा पारिवारिक समस्या समाधानमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले स्थानिय महिलाहरुको सक्रियतामा वि.सं. २०५४ सालमा मासिक रु.५ संकलन गर्ने गरी एक महिला बचत समूह गठन भयो । शुरुवातमा गठन भएको वचत समूह क्रमशः आर्थिक फाइदा गरेको समाजमा देखिन थाल्यो । एकातर्फ थोरै रकम संकलन गरी धेरै रकम लगानी गर्न पाउने र अर्को तर्फ विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरुले बचत तथा रकम परिचालनका फाइदासम्बन्धि विभिन्न चेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गरेपश्चात् यस क्षेत्रको विकास भएको हो । बचत समूहको विस्तारै औपचारिक नीतिनीयमहरु पनि बनाएर त्यसलाई परिचालन गर्ने भन्ने सहकारीको स्थापना भयो । महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. मा आवद्ध सम्पूर्ण महिलाहरुको प्रतिनिधित्व हुने गरी ९ सदस्यीय एक कार्य समिति गठन भएको थियो ।

तालिका नं. ६

सहकारीमा आवद्ध हुन प्रेरित गर्ने तत्व र समय अवधिको आधारमा उत्तरदाताहरुको विवरण (%)

प्रवेश गराउने	संख्या	(%)	सहकारीमा आवद्ध समय	संख्या	(%)
श्रीमान् वा परिवारको सदस्य	२३	४६	४ वर्ष	७	१४
साथी	१५	३०	५ वर्ष	७	१४
सहकारी	१०	२०	६ वर्ष	०	०
सरकारी वा गैर सरकारी संस्था	२	४	७ वर्ष वा सो भन्दा माथि	३६	७२
जम्मा	५०	१००		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

जुन कार्य समितिले प्रत्येक १५ दिनमा नियमित बैठक गर्ने, बचतको नीति निर्माण गर्ने, बचत प्रक्रियालाई संचालन गराउने , बचत रकमलाई आयआर्जन कार्यहरुमा परिचालन गराउने, ऋण

असुली गराउने जस्ता कार्यमा प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउने गर्दछ । सहकारी संस्थामा आवद्ध भई बचत गर्नुपर्ने प्रत्येक सदस्यहरुको सहकारी प्रति आकर्षण गराउने तथा सहकारीको प्रक्रियाप्रति उत्प्रेरित गराउने महत्त्वपूर्ण तत्वहरु र समय अवधिलाई तालिका नं. ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सहकारीमा आवद्ध सम्पूर्ण संख्याको ४६% सदस्यहरुलाई सहकारी प्रति उत्प्रेरित गराउने काम श्रीमान वा परिवारका सदस्यहरुले गराइएको पाइयो । जम्मा ५० जना सदस्यहरु मध्ये ३०% साथीहरुवाट, २०% सहकारीवाट र ४% सरकारी वा गैरसरकारी संस्थावाट उत्प्रेरित भएको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा भौतिक जस्ता क्षेत्रको विकास गर्नका विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था, श्रीमान वा परिवारका सदस्यहरु र साथीहरु लगाएत सबैले सहकारीमा बचत संकलन, बचत परिचालन र त्यसका फाइदासंग सम्बन्धित विभिन्न प्रशिक्षण तथा तालिमहरु उपलब्ध गराउदै महिलाहरुलाई त्यसप्रति उत्प्रेरित गराएको पाइन्छ । कमजोर आर्थिक अवस्था भएका महिलाहरुलाई आर्थिक रुपमा आत्मनिर्भर गराइ समाजका सम्पूर्ण क्रियाकलापमा उनीहरुको समान पहुँच र सहभागितामा वृद्धि गरी समाजको विकासमा सहयोग गर्ने उद्देश्यले सहकारीको विकास र विस्तारमा प्रत्यक्ष रुपमा देख्न सकिन्छ ।

सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुमा परेको प्रभाव विश्लेषण केन्द्रित भएकोले विशेष गरी २०५४ साल देखि २०७३ सालसम्मको समय अवधि भित्र आवद्ध महिला छनोट गरिएकोले सहकारीमा आवद्ध समय ४ वर्ष भएको १४%, ५ वर्ष भएको १४%, ६ वर्ष भएको ०% र ७ वर्ष वा सो भन्दा माथि ७२% रहेको पाइयो ।

४.४ समाज र सहकारीमा आएको परिवर्तन

आर्थिक अवस्थाले समाजको समग्र विकासमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछ । समाज संचालन तथा मानिसको जिविकोपार्जनको सन्दर्भमा प्रयोग हुने मुद्रा तथा वस्तुहरुलाई समान्यत अर्थ भन्ने गरिन्छ । आर्थिक बचत, अर्थ माथिको स्वामित्व, अर्थको परिचालन र त्यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफल माथिको पहुँच जस्ता पक्षको समग्रतालाई आर्थिक अवस्था भनी परिभाषित गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनको यस अध्यायमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको आर्थिक अवस्था तथा सहकारीको प्रभाव स्वरुप महिलाहरुको आर्थिक अवस्थाको विविध पक्षमा

आएको परिवर्तनलाई समावेश गरिएको हुँदा त्यससँग सम्बन्धित सामग्रीलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.४.१ आर्थिक अवस्था

सहकारीमा आवद्ध हुनु भन्दा अगाडि उत्तरदाताहरूको आर्थिक अवस्था एकदमै कमजोर रहेको थियो । जीविकोपार्जनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने त्यस्ता खास कुनै साधनहरूको विकास भएको थिएन । उत्तरदाताहरूमा जीविकोपार्जनको लागि परिवारका प्राय सबै सदस्यहरू दैनिक ज्यालादारी गर्नुपर्ने बाध्यता थियो । दैनिक रुपमा पर्ने समस्या जस्तो नुन, तेल, लत्ताकपडा आदि जस्ताको समाधान गर्न यात साहु महाजनसंग ऋण लिनु पर्ने या परिवारका सदस्य विदेशिनु पर्ने कठिन अवस्था अध्ययन क्षेत्रमा विद्यमान थियो । हाल सहकारीमा आवद्ध महिलाहरू आर्थिकको महत्व बुझेका छन् र महिलाहरू समाजमा हरेक थोकमा सक्षम हुनका लागि आर्थिक रुपमा सक्षम हुनै पर्छ भन्ने सोचले अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको आर्थिक विकासका लागि मासिक बचत र वचत गर्ने उद्देश्य लाई तालिका नं ८ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ७

सहकारीमा आवद्ध शेर सदस्यहरूको मासिक बचत र यसको उद्देश्य (%)

मासिक बचत रु.	संख्या	(%)	बचत गर्ने उद्देश्य	संख्या	(%)
५०० सम्म	३	६	सुनौलो भविष्य	१५	३०
५०० देखि १००० सम्म	३८	७६	गरिविवाट उन्मुक्ति पाउन	१५	३०
१ हजार सम्म	६	१२	बच्चाको शिक्षा	५	१०
२ हजार भन्दा माथि	३	६	सस्तो व्याजदर	१५	३०
जम्मा	५०	१००		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं ८ मा उल्लेख भए अनुसार सहकारीमा आवद्ध हुनु भन्दा पूर्व समाजमा आर्थिक बचत भन्ने कुरा समाजमा चेतना नै थिएन । जब सहकारीको स्थापना भयो त्यसपछि विभिन्न संघसस्थाहरु मार्फत चेतनामुलक कार्यक्रमहरु गदै जाँदा समाजका शेयर सदस्यहरुमा चेतनाको विकास भयो र अब महिलाहरुले शसक्त हुनका लागि बचत गर्नु पर्छ भन्ने भावनाले हाल सहकारीका शेयर सदस्यहरुले विभिन्न उद्देश्य लिएर मासिक रुपमा बचत गदै आएका छन् । मासिक रुपमा बचत गर्ने मध्य रु. ५०० देखि १००० सम्मा ७६%, रु.१ हजार देखि २ हजार सम्मा १२%, रु.५०० सम्मा ६% र रु. २हजार भन्दा माथि ६% रहेका छन् । जसमध्ये सबैभन्दा बढि बचत गर्नेहरुको संख्या रु.५०० देखि १००० सम्म रहेका छन् । त्यसै गरी सबै भन्दा कम मात्र रु.५०० र रु २ हजारभन्दा माथि बचत गर्ने ६% रहेका छन् ।

बचतका विभिन्न उद्देश्यहरु रहेका छन् जसमध्ये गरिविबाट उन्मुक्ति पाउन ३०%, सस्तो व्याजदर ३०% र बच्चाहरुको शिक्षा १०% रहेको पाइयो । यसरी सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु विभिन्न किसिमले बचत गरि आफ्नो आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा सुधार हुदै गएको देख्न सकिन्छ ।

४.४.२ पेशा

मानिसले आफ्नो जीवन संचालन गर्नका लागि सम्पन्न गर्नुपर्ने क्रियाकलापको समग्रतालाई पेशा भन्ने गरिन्छ । हाल नेपालको

तालिका नं. ८

पेशागत अवस्था (%)

पेशा	संख्या	(%)
कृषि तथा पशुपालन	३८	७६
ज्याला र मजदुर	२	४
व्यापार व्यावसायी	१०	२०
अन्य	०	०
जम्मा	५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

कुल जनसंख्याको ७०% भन्दा बढि जनता कृषि पेशामा निर्भर रहेका छन् । नेपालको मुख्य पेशा कृषि भएपनि केहि जनताहरु अन्य औपचारिक तथा अनैपचारिक पेशामा पनि समावेश भएका छन् । अध्ययनको लागि उत्तरदाताको रूपमा छनौट गरिएका महिलाहरुको सहकारीमा आवद्ध भए पछिको पेशागत अवस्थालाई तालिका नं. ९ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

उल्लेखित तथ्याङ्क अनुसार सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको पेशागत अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा अधिकांश महिलाहरु ७६% कृषि तथा पशुपालनमा निर्भर रहेका छन् भने शेयर सदस्य मध्ये २०% व्यापार व्यावसायी गर्ने गरेका छन्, ज्याला र मजदुर न्यूनमात्र ४% गरेको पाइयो र अन्य कुनै कार्य गरेको पाइएन । समग्र अध्ययन क्षेत्र नै कृषिमा आधारित भएकाले उत्तरदाताहरुको रूपमा छनौट भएका सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु कृषिमा आधारित हुनु कुनै अस्वभाविक हुदैन । सहकारीमा आवद्ध भए पश्चात विभिन्न कार्यक्रममार्फत वृद्धि भएको जनचेतना र सामाजिक तथा आर्थिक र शैक्षिक सुधार भएसंगै औपचारिक रोजगार र व्यापारव्यावसायीमा सहभागि भएको देखिन्छ ।

४.४.३ आय

सहकारीबाट ऋण लिई कुनै कार्यमा लगानी गरी प्राप्त रकमबाट साहुको ऋणको किस्ता तिरी लागेको खर्च कटाई बचेको सम्पूर्ण रकमलाई आम्दानी भनिन्छ । सामान्यत लगानी गरेको क्षेत्र र रकम अनुसार आम्दानी हुने गर्दछ । महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा आवद्ध महिलाहरुले सहकारीबाट लिएको ऋण रकम विभिन्न क्षेत्रमा लगानी गरेको देखिन्छ । जव लगानीका क्षेत्रहरुमा विभिन्नता देख्न सकिन्छ तव स्वत आम्दानीका रूपहरु पनि फरक हुने गर्दछन् । यस सहकारी संस्थामा आवद्ध भई सहकारीबाट ऋण लिएका महिलाहरुको वार्षिक आम्दानीको अवस्थालाई तालिका नं. १० मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ९

सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको वार्षिक आम्दानीको आधारमा वितरण (%)

वार्षिक आम्दानी					
न्यूनतम	संख्या	(%)	ऋधिकतम	संख्या	(%)

५० हजार भन्दा कम	३०	६०	१ लाख भन्दा कम	३३	६६
५० हजार देखि १ लाख	८	१६	१ लाख देखि २ लाख	८	१६
१ लाख भन्दा माथि	५	१०	२ लाख भन्दा माथि	२	४
आम्दानी नभएको	७	१४	आम्दानी नभएको	७	१४
जम्मा	५०	१००		५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. १० अनुसार सहकारीबाट ऋण लिई विभिन्न कार्यमा लगानी गर्ने महिलाहरूको वार्षिक आम्दानीको अवस्थामा भिन्नता भेट्न सकिन्छ । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरू मध्ये न्यूनतम ५० हजार आम्दानी गर्ने ६०%, ५० हजार देखि १ लाख सम्मा १६% र १ लाख भन्दा माथि १०% ले आम्दानी गर्दछन् । त्यसै गरी त्यही श्रेय सदस्य अधिकतममा १ लाख भन्दा कम आम्दानी हुने ६६%, १ लाख देखि २ लाख सम्मा १६% र २ लाख भन्दा माथि ४% ले वार्षिक रूपमा आम्दानी गर्न सफल भएका छन् जसमध्ये जम्मा ७% महिलाहरूको मात्र आम्दानी नभएको पाइयो । यसबाट के भन्न सकिन्छ भने थोरै रकम संकलन गरी सृजना भएको आफ्नै श्रोतको उचित परिचालन हुन सकेमा आम्दानीको लागि अन्य कुनै व्यक्तितथा समूहको भर पर्नु पर्ने रहेनछ, महिला आफै पनि आत्म निर्भर वन्न सक्छन् ।

४.४.४ लगानी

सहकारीमा संकलित रकम मासिक रूपमा सहकारी भित्र स्थापना भएको ऋण समितिबाट सिफारिस भएर ऋण स्वीकृतिको लागि सहकारी कार्य समितिको बैठकमा पुग्दछ । कार्य समितिले सहकारीमा प्रत्यक्ष सम्बन्धित सदस्यहरूलाई विना धितो र प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित नभएकोहरूलाई धितो र २ जना साक्षी राखी र १४% ब्याजमा ऋण उपलब्ध गराउदछ । सहकारीले सदस्यहरूलाई एक पटकमा न्यूनतम रु.५०,००० देखि वढीमा रु.१० लाख सम्म ऋण उपलब्ध गराउदछ । प्राप्त भएको ऋण सदस्यहरूको आवश्यकताको आधारमा वढीमा ५ वर्ष भित्र ३ महिना किस्ता गरि सहकारीलाई चुक्ता गरिसक्नुपर्ने नियम रहेको छ । हाल सहकारीमा संकलित रकम परिचालनका क्षेत्रहरूलाई तालिका नं. ११ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १०

लगानी क्षेत्रको अवस्था (%)

रकमको प्रकार	संख्या	(%)	रकम परिचालन क्षेत्र	संख्या	(%)
१ लाख भन्दा कम	२५	५०	डेरी	१५	३०
१ लाख देखि ५ लाख	१७	३४	कुखुरा/बाखा पालन	१३	२६
५ लाख भन्दा माथि	३	६	व्यापार/व्यावसाय	१७	३४
लगानी नलगाएको	५	१०	अन्य गृह संचालन	५	१०
जम्मा	५०	१००	जम्मा	५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

उपरोक्त तालिका नं. ११ अनुसार उत्तरदाताहरूले सहकारीबाट ऋण स्वरूप प्राप्त भएको रकम सबै भन्दा बढी डेरी ३०%, व्यापार/व्यावसाय ३४%, मा खर्च गरेको पाइयो। कुखुरा/बाखा पालनमा २६% ले लगानी गरेका छन् भने १०% सदस्यहरूले मात्र अन्य अर्थात् घर संचालनको लागि ऋण लिएको पाइयो। जस मध्ये १०% ले नलिइको र कुनै किसिमको रकम पनि परिचालन नगरेको पाइयो। तथ्याङ्कको आधारमा भने सहकारीबाट लिएको ऋण सदस्यहरूले उत्पादन मुलक कार्यमा लगानी गरेको पाइएकोले भविष्यमा महिलाहरू आत्मनिर्भर बन्न सक्छन् भन्न सकिन्छ।

४.४.५ बचत

२०५४/०५५ सालमा मासिक रु. ५ बचत गर्ने गरी सुरुवात भएको बचत समूह २०५८ सालमा मासिक रु. १०० जम्मा गर्ने गरी बचत समूह सहकारीमा परिणत हुन पुग्यो। हाल महिला मिलन ऋण तथा बचत सहकारी संस्थामा मासिक न्युनतम रु. ५०० देखि २००० सम्म र सहकारीका सदस्यको आफ्नो क्षमता अनुसार बचत गर्ने शुरुवात भएको छ।

हाल महिलाहरूले सहकारीमा बचतसंकलन गर्ने स्रोतहरू तालिका नं. १२ मा देखाउन सकिन्छ।

तालिका नं. ११

मासिक बचतको आधारमा उत्तरदाताहरूको विवरण (%)

क्र.सं.	बचतका स्रोतहरू	संख्या	(%)
१.	श्रीमान तथा परिवार	९	१८

२	आफ्नै कमाई	४१	८२
३.	अन्य स्रोत	०	०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. १२ मा उल्लेख भए अनुसार सहकारीमा मासिक बचत गर्ने रकम अरु कसैको भरमा नपरी आफैले गरेको लगानीको आम्दानीबाट बचत गर्ने महिलाहरूको ८२% देखिन्छ भने १८% महिलाहरूले मात्र श्रीमान तथा परिवारको भरमा मासिक बचत गरेको पाईयो । आफ्नै कमाईबाट मासिक बचत गर्ने महिलाहरूको संख्या अधिक भएपनि सामाजिक संरचना, पर्याप्त चेतनाको अभाव, समाजमा विद्यमान गरिवी जस्ता कारणहरूले गर्दा पनि हालसम्म श्रीमान तथा परिवारको निर्भर हुने महिलाहरूको संख्या अभै समाजमा भेट्न सकिन्छ ।

४.६ ऋण लिने योग्यता र ऋणको सीमा

यस महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. बाट ऋण लिनका लागि सहकारीको केहि नियमहरू रहेका छन् । सहकारीमा आवद्ध भएको ३ महिना पुगेको हुनुपर्ने र शेयर सम्बन्धि तालिम लिई सकेपछि ऋण लिन पर्इने नियम रहेको छ । ऋण लिनका लागि अनिवार्य रूपमा शेयर सम्बन्धि तालिम लिनु पर्ने सहकारीको नियम रहेको छ । ऋणको सिमा पनि तोकेको छ ५० हजार देखि १० लाख सम्म ऋण लिन सक्ने यस सहकारी को नियम रहेको छ र कुनै बेला आपतकालिन ऋण १० हजार सम्म पनि लिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसलाई तालिका नं. १३मा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १२

सहकारीबाट ऋण लिन सक्ने योग्यता र ऋणको सीमा

ऋण लिन सक्ने योग्यता	ऋणको सिमा
सहकारीको सदस्य भएको ३ महिना र शेयर सम्बन्धि तालिम लिई सकेपछि	रु. ५० हजार देखि १० लाख सम्म

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. १३ अनुसार सहकारीमा आवद्ध भएको शेयर सदस्यहरूलाई यस महिला मिलन ऋण तथा वचत सहकारी संस्थाले सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा समाजमा धेरै नै सहयोग पुर्याएको छ । यस सहकारीमा आवद्ध शेयर सदस्यहरूले बाहिरबाट ऋण चर्को व्याज तिरेर ऋण लिन परेको छैन । आफैले वचत गरेको पैसा बाट सस्तो व्याजदरमा आफुलाई आवश्यक परेको बेला ऋण लिन सकिने यस सहकारीको नियम रहेको छ । शेयर सदस्यहरूलाई यस किसिमको धेरै नै लाभ भएको पाईयो ।

४.४.७ स्वामित्व

व्यक्ति, समूह तथा संस्थाको स्वामित्वमा रहेका सबै चल र अचल श्रोत र साधनलाई सम्पत्ति भनिन्छ । श्रोत र साधन तथा तिनीहरूको परिचालनबाट प्राप्त फाइदा र आर्जित श्रोत माथि रहेको हक तथा अधिकारले नियन्त्रण अर्थात् स्वामित्वलाई जनाउँछ । नेपाली समाजमा सम्पत्तिमाथि महिला नियन्त्रणको अवस्था असमानतामूलक रहेको छ । नेपालको जनगणना २०५८ अनुसार सम्पूर्ण घरपरिवार मध्ये जम्मा ५.५ प्रतिशत घरपरिवारको घर, १०.८ प्रतिशत घरपरिवारको केहि जग्गा, ७.२ प्रतिशत घरपरिवारको घरपालुवा जनावर, ०.८ प्रतिशत घरपरिवारको घर,जग्गा तथा घरपालुवा जनावर महिलाको स्वामित्व वा नियन्त्रण रहेको छ भने ८२.९ प्रतिशत घरपरिवारमा महिलाको सम्पत्तिमाथि कुनै नियन्त्रण रहेको देखिदैन (के.त.बि.२०५८) ।

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीको सुरुवात र विकास भन्दा पहिले पारिवारीक तथा व्यक्तिगत सम्पत्तिमाथि महिलाहरूको नियन्त्रण अत्यन्त न्यून रहेको थियो । सहकारीमा आवद्ध भएपश्चात् सहभागी सदस्यहरूको व्यक्तिगत एवं पारिवारीक सम्पत्ति तथा ऋण परिचालन मार्फत कमाएको श्रोत माथि रहेको स्वामित्वको अवस्थालाई तालिका नं. १४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १३

आम्दानी माथिको स्वामित्वको आधारमा उत्तरदाताहरूको विवरण (%)

स्वामित्वको	सम्पत्तिको प्रकृति
-------------	--------------------

अवस्था	व्यक्तिगत सम्पत्ति (चल)		व्यक्तिगत सम्पत्ति (चल)		पारिवारिक सम्पत्ति (अचल)		पारिवारिक सम्पत्ति (अचल)	
	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य		शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
	संख्या	(%)	संख्या	(%)	संख्या	(%)	संख्या	(%)
स्वामित्व नभएको	०	०	१६	८०	५	१०	१८	९०
मिश्रित स्वामित्व	८	१६	४	२०	१५	३०	२	१०
पूर्ण स्वामित्व	४२	८२	०	०	३०	६०	०	०
जम्मा	५०	१००	२०	१००	५०	१००	२०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. १४ अनुसार समाजमा अध्ययन क्षेत्रमा व्यक्तिगत तथा पारिवारिक सम्पत्तिमाथि महिलाको स्वामित्वमा विविधता देखिएको छ । यहाँनेर व्यक्तिगत सम्पत्ति भन्नाले महिलाले सहकारीबाट ऋण लिई परिचालन गरी आर्जन गरेको सम्पत्ति तथा पेवा धनलाई बुझिन्छ भने पारिवारिक सम्पत्ति भन्नाले परिवारको वंशजबाट हस्तान्तरण भएको सम्पत्तिलाई बुझिन्छ । समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक सोच, छोरा र छोरीबीचको असमानता जस्ता कारणले गर्दा नै सहकारीमा आवद्ध १०% महिलाहरूको पारिवारिक सम्पत्तिमाथि स्वामित्व नभएको देखिन्छ । तुलनात्मक रूपमा हर्दा पारिवारिक सम्पत्तिमा गैर शेयर सदस्यहरूको त अझ ९०% महिलाहरूको स्वामित्व नभएको देखिन्छ । समाजमा वृद्धि भएको सम्पत्ति सम्बन्धि चेतनाको वृद्धि, महिलाद्वारा आर्जन गरिएको श्रोतप्रति पुरुषहरूको सकारात्मक सोच जस्ता कारणले गर्दा नै सहकारीमा आवद्ध धेरै अर्थात् ८४% महिला सदस्यहरूको व्यक्तिगत सम्पत्तिमा पूर्ण स्वामित्व वा नियन्त्रण कायम रहेको देखिन्छ । मिश्रित स्वामित्व जम्मा १६% र स्वामित्व नभएको ०% रहेको देखिन्छ । गैरशेयरसदस्यहरूको हेर्दा व्यक्तिगत स्वामित्व नभएको ८०%, मिश्रित स्वामित्व २०% र पूर्ण स्वामित्व ०% रहेको पाइयो । समाजमा भएको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक परिवर्तन, छोरा छोरी बीच विभेदमा कमी, महिलाको नाममा जग्गा दर्ता रकम छुट हुने सरकारी नियम जस्ता कारणहरूले सहभागी महिलाहरू मध्ये ६०% सदस्यको पारिवारिक सम्पत्तिमा पूर्ण स्वामित्व वा नियन्त्रण, ३०% महिला सदस्यहरूको पारिवारिक सम्पत्तिमाथि मिश्रित स्वामित्व र पारिवारिक सम्पत्तिमाथि १०% महिलाहरूको स्वामित्व नभएको पाइयो । त्यसै गरी तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा सहकारीमा आवद्ध नभएको महिला सदस्यहरूका पारिवारिक सम्पत्तिमाथि ९०% स्वामित्व नभएको पाइयो र जम्मा १०% महिलाहरूको मात्र मिश्रित स्वामित्व रहेको पाइयो । त्यसैले सहकारीमा आवद्ध भई ऋण परिचालन मार्फत जम्मा

भएको सम्पत्ति तथा श्रोत माथि पनि सम्पूर्ण शेरसदस्यहरुको पूर्ण स्वामित्व वा नियन्त्रण रहेको देखिन्छ । समाजमा व्याप्त अशिक्षा, महिला चेतनाको अभाव, कट्टर पितृसतात्मक सोच जस्ता कारणले गर्दा पारिवारिकसम्पत्तिमाथि पनि नियन्त्रण तथा स्वामित्व हुन नसकेको देखिन्छ । सम्पत्तिमाथि पहुँच न्यून हुदा वा नहुँदाको अवस्थाले समाजमा व्यक्तिहरुको अवस्था कमजोर हुने गर्दछ । नेपाल समाजमा पनि व्यक्तिगत तथा पारिवारिक सम्पत्तिमा महिलाहरुको स्वामित्व नभएकोले पनि महिलाहरुको समाजिक तथा आर्थिक अवस्था कमजोर बन्नमा सहयोग पुगेको हो ।

४.४.८ सम्पत्तिमाथि पहुँच हुनु र नहुनुका कारणहरु

व्यक्ति, समूह तथा संस्थाको स्वामित्वमा रहेका सबै चलर अचल श्रोत र साधनलाई स्वतन्त्ररूपमा परिचालन तथा संरक्षण गर्न पाउनुलाई सम्पत्ति माथि पहुँच भएको भन्ने बुझिन्छ । समाजमा अझै पनि पूर्णरूपमा सम्पत्ति माथि पाहुँच भएको छैन । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु भन्दा सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरु को अवस्था अझ बढि कमजोर रहेको देखिन्छ । सम्पत्ति माथि पहुँच हुन र नहुनुका कारणहरु कार्यक्षेत्रका महिलाहरुको भनाई अनुसार “शिक्षा, सिप, बचत” मुख्य रहेको उनिहरुको भनाई छ । आम्दानीमाथि पहुँच हुनु र नहुनुको कारणहरुलाई तालिका नं. १५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १४

आम्दानीमाथि पहुँच हुन र नहुनुका कारणहरु (%)

कारणहरु	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
	संख्या	(%)	संख्या	(%)
शिक्षा	२८	५६	०	०
सिप	७	१४	०	०
बचत	१५	३०	०	०
थहा नभएको	०	०	२०	१००
जम्मा	५०	१००	२०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. १५ अनुसार समाजमा व्यक्तिगत तथा पारिवारिक सम्पत्ति माथि पहुँच भएको खासकारण पनि शिक्षा, सिप, बचत हो भने सम्पत्ति माथि पहुँच नहुनुको मुख्य कारण पनि

शिक्षा, सिप, बचत तथा आर्थिक नै हो । जसमध्ये सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको भनाई अनुसार व्यक्तिगत तथा पारिवारिक सम्पत्तिमाथिको पहुँच हुन र नहुनका कारणहरु शिक्षा ५६%, सिप १४%, र बचत ३०% रहेको छ । सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको केहि पनि छैन । १००% महिलाहरुलाई जानकारी नभएको अवस्था रहेको पाइयो । यसरी विभिन्न कारणले गर्दा महिलाहरु पछि परेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

४.५ तालिमका प्रकार

मानिसलाई जागरुक बनाउने विभिन्न ज्ञान माध्यम मध्ये एउटा तालिम पनि एक हो । गाउँ समाजमा विभिन्न किसिमका सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरुले कार्यक्रमहरु गरिहेका हुन्छन् त्यसमा भाग लिई शिक्षाको स्तरमा वृद्धि भएको छ । यस पदमपोखरी गाउँमा रहेका महिलाहरुले विभिन्न किसिमका तालिमहरु लिई आत्मानिर्भर भएका छन् । तालिमको विवरणलाई तालिका नं. १६ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १५

सहकारीका सदस्यहरु तथा गैर सदस्यहरुले लिएको तालिमको विवरण (%)

तालिमको प्रकार	शेयर धनी		गैर शेयर धनी	
	संख्या	(%)	संख्या	(%)
शेर सम्बन्धि	४७	९४	०	०
महिला हिंसा विरुद्ध	२	४	०	०
ऋण तथा बचत	२	४	०	०
नेतृत्व विकास	३	६	५	२५
महिला शसक्तिकरण	३	६	०	०
समूह तथा सहकारी व्यवस्थापन	२	४	०	०
कृषि/तरकारी उत्पादन	४	८	४	२०
शिक्षा शिविर	५	१०	०	०
अन्य	५	१०	०	०
कुनै प्रकारको तालिम नलिएको	०	०	११	५५

जम्मा	७३	१४६	२०	१००
-------	----	-----	----	-----

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. १६ अनुसार महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. मा आवद्ध शेयर सदस्यहरु र सो ठाउँको गैर शेयर सदस्यहरुले विभिन्न किसिमका तालिमहरु लिईएका छन् । सहकारीमा आवद्ध शेयर सदस्यहरु मध्ये सबै भन्दा बढि शेयर सम्बन्धि तालिम ९४% ले लिएको पाइयो । शिक्षा शिविर १०%, अन्य किसिमको तालिम १०% लिएका छन् नेतृत्व विकास तालिम ६%, महिला शसक्तिकरण तालिम ६%, कृषि तथा तरकारी उत्पादन तालिम ८% र समूह तथा सहकारी व्यवस्थापन तालिम ४% ले लिएको पाइयो । सहकारीमा आवद्ध नभएका सदस्यहरुले पनि थोरै मात्रमा तालिम लिएका छन् । जसमध्ये महिला शसक्तिकरण सम्बन्धि तालिम २५% ले लिएको पाइयो भने कृषि सम्बन्धि जम्मा २०% ले मात्र लिएको पाइयो । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु भन्दा सहकारीमा आवद्ध नभएको महिलाहरु अरु कम तालिमहरु लिएको पाइयो । कुनै किसिमको तालिम नलिएको ५५% महिलाहरु रहेको पाइयो । यसरी तुलनात्मक रुपमा हेर्दा हरेक कुरामा शेयर सदस्यहरु भन्दा गैरशेयर सदस्यहरु पछि परेको पाइयो । त्यसैले सहकारीले अहिले सम्मा समाजमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु विभिन्न सीपमूलक तालिम लिई आर्थिक रुपमा सक्षम भई आत्म निर्भर वन्न सफल भएको पाइयो ।

४.६ सहकारीले पारेको प्रभाव

यस महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ले समाजका महिलाहरुमा आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक, राजनीतिक आदि रुपमा धेरै राम्रो प्रभाव पारेको छ । सहकारीले खास गरी महिलाहरुलाई

तालिका नं. १६

सहकारीले शेयर धनी र गैर शेयर धनी उत्तरदातामा पारेको प्रभावको विवरण (%)

उत्तरदाताहरुमा आएको परिवर्तन	शेयर धनी		गैर शेयर धनी	
	संख्या	(%)	संख्या	(%)

शिक्षा	१५	३०	३	१५
राजनीति	२	४	०	०
सामाजिक सहभागिता	७	१४	१	५
आर्थिक	२५	५०	०	०
कुनै पनि परिवर्तन नभएको	०	०	१६	८०
अन्य	१	२	०	०
जम्मा	५०	१००	२०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा सक्षम वनाउन ठूलो भूमिका खेलेको छ । सहकारीमा आवद्ध हुनु भन्दा पहिले महिलाहरु खाली चुलोचौकामा मात्र सिमित हुन्थे भने अहिले आएर विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरुमा भाग लिई शिक्षाको, चेतनाको विकास संगै सोचमा परिवर्तन आयो र महिलाहरु जागरुक भए अब महिलाहरुले आफ्नो हकअधिकार सुनिश्चित गर्न सक्ने भएका छन् । यस सहकारीका सदस्यहरु हरेक क्षेत्रमा अगाडि बढेको पाइयो । शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक क्रियाकलाप, आर्थिक तथा राजनीतिक आदि जस्ता कार्यमा अगाडि बढेको पाइयो र तुलनात्मक रूपमा हेर्ने हो भने सहकारीमा आवद्ध नभएका सदस्यहरु सहकारीमा आवद्ध शेर सदस्यहरु भन्दा कम मात्रमा चेतनाको विकास भएको पाइयो । यसलाई तालिका नं. १७ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तुलनात्मक अध्ययन गर्ने हो भने अध्ययन क्षेत्रमा रहेका महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. मा आवद्ध महिलाहरु पहिलेको भन्दा अहिले धेरै कुराहरुमा परिवर्तन आएको पाइयो । शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सहभागिता, आर्थिक, राजनीतिक आदि जस्ता कार्यमा फरक आएको पाइयो । सहकारीमा आवद्ध नभएका सदस्यहरु हरेक क्रियाकलापमा एकदमै न्यून रूपमा परिवर्तन भएको पाइयो । सहकारीका शेर सदस्यहरु मध्ये सबै भन्दा बढि आर्थिक रूपमा ५०% सक्षम भएको पाइयो, शिक्षामा ३०%, सामाजिक सहभागितामा १४%, अन्यमा २%, र सबै भन्दा कम राजनीतिमा जम्मा ४% मात्र परिवर्तन भएको छ । सहकारीमा आवद्ध नभएका सदस्यहरु शिक्षामा १५% मात्र रहेको पाइयो अरुमा कुनैमा परिवर्तन भएको

देखिएन । त्यसैले प्रत्यक्ष रूपमा यो बुझ्न सकिन्छ की सहकारीले समाजमा कस्तो किसिमको प्रभावहरु परेको छ भन्ने यसै तथ्याङ्कबाट प्ररस्त बुझ्न सकिन्छ ।

४.७ शैक्षिक अवस्था

शिक्षा मानिसहरुको चेतना जागरण गर्ने एक महत्वपूर्ण माध्यम हो । सामान्यतः शिक्षा औपचारिक र अनौपचारिक दुई माध्यममार्फत आर्जन गर्न सकिन्छ । शिक्षाको आधारमा व्यक्ति तथा समाजलाई निरक्षर र साक्षर गरी २ भागमा विभाजन गर्ने प्रचलन रहेको छ । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार नेपालको साक्षरता प्रतिशत ५४.९ रहेकोमा महिला ४२.८ प्रतिशत र पुरुष ६५.५ प्रतिशत रहेको छ । राष्ट्रिय रूपमा पुरुषको तुलनामा महिलाहरुको साक्षरता प्रतिशत न्यून रहेको छ । मकवानपुर जिल्लामा पनि महिला ५३.९ प्रतिशत र पुरुष ७२.६ प्रतिशत को साक्षरताको अवस्था पनि असमान नै रहेको छ (के.त.वि., २०५८) । राष्ट्रिय तथा जिल्लाको अवस्था जसरी नै अध्ययन क्षेत्रमा पनि महिला र पुरुषको साक्षरताको अवस्था असमान नै रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीमा सहभागी हुनुभन्दा पहिलेको र अहिलेको शैक्षिक अवस्थामा धेरै नै परिवर्तन हुदै आएको छ । सामान्यतः निरक्षर भन्नाले लेख्न, पढ्न नसक्ने अवस्थालाई भन्ने गरिन्छ भने लेख्न, पढ्न सक्ने अवस्थालाई साक्षर भन्ने गरिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थालाई तुलनात्मक अध्ययन गर्ने उद्देश्यले तालिका नं. १८मा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १७

शैक्षिक अवस्थाको आधारमा उत्तरदाताहरुको विवरण (%)

क्र.सं.	शैक्षिक अवस्था	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
		संख्या	(%)	संख्या	(%)
१.	वि.ए.वा.सो भन्दा माथि	२	४	०	०
२.	आइ.ए.	६	१२	०	०
३.	कक्षा ६ देखि एस.एल.सी. सम्म	१०	२०	०	०

४.	कक्षा १ देखि ५ सम्मा	१४	२८	२	१०
५.	समान्य लेखपढ गर्न जान्ने (साक्षर)	१२	२४	३	१५
६.	निरक्षर	६	१२	१५	७५
जम्मा		५०	१००	२०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. १८ लाई तुलनात्मक अध्ययन गर्ने हो भने अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीको स्थापना पश्चात महिलाहरुको शिक्षाको क्षेत्रमा धेरै नै विकास भएको छ भन्न सकिन्छ । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको शिक्षामा हेर्दा वि.ए. वा सो भन्दा माथि २%, आइ.ए. १२%, कक्षा ६ देखि एस.एल.सी. सम्मा २०%, कक्षा १ देखि ५ सम्मा २८% र साक्षर २४% र न्यून मात्रमा निरक्षर १२% रहेका छन् र हाल अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु मध्ये जम्मा १२% मात्र निरक्षर

भेटियो । त्यसै गरी सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थालाई तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा साक्षता प्रतिशत जम्मा २५% मात्र रहेको छ । जसमध्ये कक्षा ५ सम्मा पढेका १०% र समान्य लेखपढ गर्न जन्ने १५% रहेको छ । गैर शेयरसदस्यहरुको निरक्षर ७५% रहेको छ । त्यसैले सहकारीको स्थापना भएपछि शिक्षामा पनि सकारात्मक परिवर्तन आएको छ । शेयर सदस्यहरुको भन्दा गैर शेयर सदस्यहरुको शैक्षिक अवस्था अझै पनि पछाडि रहेको पाइयो । सहकारीको शुरुवात पश्चात महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को पहल तथा विभिन्न गैरसहकारी संस्थाको सक्रियतामा अध्ययन क्षेत्रमा शुरुवात भएको अनौपचारिक शिक्षाको प्रभाव, सरकारको समय समयमा संचालन गरेको निरक्षर उन्मुलन कार्यक्रम तथा समाजमा वृद्धि भएको शिक्षाको महत्व जस्ता कारणहरुले गर्दा अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीको स्थापना पश्चात शिक्षाको क्षेत्रमा उल्लेख्य परिवर्तन देख्न सकिन्छ । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु शिक्षाले गर्दा महिलाहरुको जीवनमा ठूलो असर परेको पाइयो । जसले गर्दा सामाजिक तथा आर्थिक विकासको लागि शिक्षाको महत्व सहकारीका महिलाहरुले बुझेको पाइयो ।

४.७.१ महिला सशक्तिकरण

सशक्तीकरण शब्दले विद्यमान अवस्था भन्दा माथि उठेको अवस्थालाई बुझाउदछ । अझ भन्नु पर्दा मानिसको विचार तथा व्यवहारमा चेतना तथा विवेकको उचित प्रयोग भएको अवस्थालाई वास्तवमा सशक्तीकरण भन्ने गरिन्छ । २१ औं शताब्दीको शिक्षा, सूचना तथा प्रविधिको युग हो । जुन समाज, संस्था तथा व्यक्तिको माथिका तीन तत्वमा आवश्यकता अनुसारको पहुँच पुग्दछ उ स्वतः सशक्त बन्ने गर्दछ । व्यक्ति, समाज तथा संस्था सशक्त बन्ने प्रक्रिया नै सशक्तीकरण हो । समाजमा सबै मानिसहरु समान हैसियतका हुँदैनन् । कोहि सशक्त हुन्छन् भने कोहि अशक्त हुने गर्दछन् , समाजमा भएका अशक्त व्यक्ति तथा संस्थाहरुलाई उनीहरुको क्षमता वृद्धि गर्दै विकास तथा समाजको मूलधारमा समावेश गर्ने प्रयत्न गर्नु नै उनीहरुलाई सशक्तीकरण गर्नु हो । अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीको सुरुवात पश्चात् महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.को सक्रियतामा सहकारी संस्था, डिभिजन सहकारी कार्यालय, ग्रामिण महिला विकास केन्द्र, जिल्ला विकास समिति, तथा विभिन्न गैर सरकारी संस्थाको पहलमा संचालन भएका विभिन्न गोष्ठी, तालिम,अन्तरक्रिया आदि जस्ता कार्यक्रमको माध्यमबाट महिलामा सचेतना वृद्धि भएको देखिन्छ । साथै विभिन्न संघ संस्थाहरुबाट संचालन भएका कार्यक्रमहरुबाट अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुमा महिला विभेदमा न्यूनता, एड्स विरुद्धको जनचेतना, महिला वेचबिखन विरुद्धको चेतना, आयमूलक कार्यक्रममा प्रोत्साहन जस्ता सचेतनामूलक अवस्था सजिलै देख्न सकिन्छ । सहकारीमा लागेपछि समाजमा महिलाहरुको समग्र अवस्थामा परिवर्तन आएको सन्दर्भमा उत्तरदाताहरुको आफ्नै भनाइमा : “सहकारीमा बसेपछि हाम्रो इज्जत नै बढेको छ , पहिले हामीले बोलेको कसैले सुन्न थिएनन् अहिले हाम्रा कुरा सबैले सुन्न थालेका छन् ।” सहकारीमा आवद्ध भएपछि उनीहरुलाई समाजले फरक दृष्टिकोणले हेर्ने गरेको अवस्थालाई स्वयं महिलाहरुले पनि स्वीकार गरेको देखिन्छ । यसबाट पनि के प्रष्ट हुन्छ भने महिला सशक्तीकरणको सवालमा सहकारीले गहन भूमिका खेलेको छ ।

४.७.२ स्वास्थ्य : उपचार पद्धति

मानिस स्वस्थ हुनु भनेको समग्र समाज स्वस्थ हुनु हो । मुलुकका सबै नागरिकले स्वास्थ्य सुविधाबाट वञ्चित हुन नपरोस भन्ने मान्यताका नेपाल सरकारले सबैका लागि स्वास्थ्य भन्ने नीति बनाएको छ । तथापि समाजमा अशिक्षा, स्वास्थ्यप्रती जनचेतनाको अभाव तथा विपन्नताको कारणले सबै स्थानमा यस किसिमको सूचनाको पहुँच पुग्न भने सकेको देखिँदैन । अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीको स्थापना र विकास भन्दा पहिले आर्थिक अभाव, चेतनाको कमी र

स्वास्थ्य संस्थाको दुरी लामो जस्तो कारणले गर्दा स्थानीय वासिन्दा अर्थात अझ भन्दा महिलाहरूले उचित स्वास्थ्य उपचारबाट वञ्चित रहेका थिए । समाजमा

तालिका नं. १८

उपचार पद्धतिको आधारमा उत्तरदाताहरूको विवरण (%)

क्र.सं.	उपचार पद्धति	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
		संख्या	(%)	संख्या	(%)
१.	आधुनिक उपचार पद्धति	४५	९०	२	१०
२.	धामीभाँकी (परम्परागत)	२	४	१५	७५
३.	जडिबुटी सेवन (आयुर्वेद)	३	६	३	१५
जम्मा		५०	१००	२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७९

परम्परागत उपचारको पद्धति धामी भाँकीमा विश्वास राख्ने हुनाले रोग फैलने गर्दथ्यो र अन्त्यमा अकालमा मृत्युको मुखमा पर्ने बाध्यता रहि आएको थियो । आफ्नो स्वास्थ्य स्थिति कमजोर भएपछि अन्य घर-घरायसी काम गर्न पनि कठिनाई हुन जान्थ्यो । समाजमा सहकारीको स्थापना भए पश्चात् सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको स्वास्थ्य उपचार पद्धति र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरूको स्वास्थ्य उपचार पद्धतिलाई तुलनात्मक अवस्थालाई तालिका नं. १९ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रको सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको स्वास्थ्य उपचार पद्धति र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरूको स्वास्थ्य उपचार पद्धतिलाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सहकारीका शेयरसदस्यहरू वढि आधुनिक उपचार विधि ९०% प्रयोग गरेको पाइयो भने गैर शेयर सदस्यहरू आधुनिक उपचार विधिमा जम्मा १०% ले मात्र प्रयो गरेको पाइयो, अझै पनि धेरै जसोले धामीभाँकी पद्धति तर्फ केन्द्रित ७५% ले रहेको पाइयो । स्वास्थ्य प्रतिको जनचेतनाको विकास, विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरूले संचालन गरेका स्वास्थ्यसंग सम्बन्धित कार्यक्रमको प्रभाव स्वरुप नै समाजमा परम्परागत उपचार पद्धतिको स्थान आधुनिक उपचार पद्धतिले लिन सफल भएको छ ।

गाउँमा सहकारीको स्थापना भए पश्चात् महिलाहरु सहकारीमा आवद्ध भए । सहकारीको परिणाम स्वरुप महिलाहरु एकै ठाउँमा भेला भएर आर्थिक लगायतका धेरै विषयमा औपचारिक तथा अनौपचारिक कुराकानी गर्न थाले । महिलाहरुको चेतनामा परिवर्तन आयो । धामीभाँकी का भरका पर्नु गलत रहेछ भन्ने बुझ्न थाले । शरीर स्वास्थ्य भएमा मात्र अन्य सबै काममा सहयोग पुग्छ अन्यथा बाँच्न गाह्रो हुने कुरा महिलाहरु आफूले बुझेर अरुलाई पनि बुझाउन थालेको देखिन्छ । सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुमा पनि स्वास्थ्य उपचार पद्धतिमा विस्तारै परिवर्तन हुदै गरेको देखिन्छ । स्वास्थ्य संस्थाको दुरी टाढै भएपनि त्यसको सेवा लिन मानिसहरुलाई तत्पर हुन थालेको कुरा समेत अध्ययन क्षेत्रमा देख्न सकिन्छ । वर्तमानमा अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरु आफ्ना बालबच्चाहरुलाई सरकारबाट उपलब्ध हुने खोप अनिवार्य रुपमा दिन थालेका छन्, भने अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको स्वास्थ्य स्थितिको सुधारमा महिला सहकारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

४.८ समाजमा निर्णय प्रक्रियामा महिलाहरुको सहभागिता

४.८.१ घरायसी निर्णय प्रक्रिया र सहभागिता

घर-परिवारले निश्चित स्थानमा बसोबास गरी साभ्ना स्रोत र साधनको प्रयोग गर्ने मानिसहरुको सामाजिक समूहलाई बुझाउँछ । घर परिवार संचालन, विकास, परिवर्तन तथा विस्तारका लागि निर्माण हुने सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक कार्य तथा नीतिको निर्धारण गर्ने पद्धतिलाई घरायसी निर्णय प्रक्रिया भनिन्छ । घरायसी निर्णय महिला सहभागिताले घरायसी नीति निर्माण र निर्धारणमा उनीहरुको सक्रिय उपस्थितिलाई जनाउँछ । अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको घरायसी निर्णय प्रक्रियार सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको घरायसी निर्णय प्रक्रियाको अवस्थालाई तुलनात्मक रुपमा तालिका नं. २० मा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १९

घरायसी निर्णय प्रक्रियामा सहभागिताको आधारमा उत्तरदाताहरुको विवरण (%)

सहभागिताको अवस्था	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
	संख्या	(%)	संख्या	(%)
पूर्ण सहभागिता	३४	६८	६	३०

मिश्रित	१६	३२	९	४५
असहभागिता	०	०	५	२५
जम्मा	५०	१००	२०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. २० मा उल्लेख भएको तथ्याङ्क अनुसार सहकारीमा सहभागि भएपश्चात् अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको घरायसी निर्णय प्रक्रियामा सहभागितामा वृद्धि हुदै आएको देखिन्छ । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुमा घरायसी निर्णय प्रक्रियामा केही मात्रमा कमी रहेको तथ्याङ्कले देखाउछ । समग्र समाज पितृसतात्मक सोच र शैलीबाट संचालित भएकाछ । पितृसतात्मक सोच र शैलीको परिणाम नै समाजमा महिलाहरु सबैखाले निर्णय प्रक्रियामा कमजोर हुने गर्दछन् । तर वर्तमान अवस्थामा महिलाहरुमा धेरै नै परिवर्तन आएको देख्न सकिन्छ । समाजमा कहिकतै स्वयं महिलाहरुको विषयमा निर्णय गर्नु पर्दा समेत महिलाहरु नभई पुरुषको निर्णय नै अन्तिम निर्णय मान्ने प्रचलन पनि नभएको होईन । अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीको विकास पश्चात् समाजका घरायसी निर्णय प्रक्रियामा क्रमशः महिलाहरुको सहभागितामा वृद्धि हुदै गएको देखिन्छ ।

४.८.२ खरिद बिक्री

जसले काम गर्छ, उसको निर्णय हुनुपर्छ । काम गर्ने, दुःख गर्ने, संरक्षण गर्ने तर एउटा त्यसको विपरित निर्णय गर्ने अर्कै हुन्छ । भने दुःख गर्नेको मन दुख्छ र मेहनत कम गर्छ यसो हुँदा संरक्षण गर्न समेत मन नलाग्नु स्वाभाविक नै हो । यसको अर्थ के हो भने नेपाली समाजमा धेरै काम गर्ने र बढी दुःख गर्ने महिलाहरु निर्णय प्रक्रियामा कमजोर रहेका छन् । वर्तमान समयमा घरमा बसेर घरको रेखदेख र जग्गाजमिनमा कामकाज घर परिवार संचालनको लागि आवश्यक सामग्रीको खरिद बिक्रीमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको निर्णय प्रक्रियामा वृद्धि भएको देखिएको छ । तुलनात्मक रुपमा अध्ययन गर्दा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु भन्दा सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको जुनसुकै निर्णय प्रक्रियामा न्यून देखिएको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.मा आवद्ध महिलाहरुको सामाजिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा अधिकार बढेको र निर्णय क्षमतामा समेत वृद्धि भएको सन्दर्भमा परिवारमा घरजग्गा लगाएत घरपरिवार संचालनका सामग्री खरिद बिक्रीमा हुने निर्णयको अवस्थालाई तालिका नं. २१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २०

खरिद बिक्रीको आधारमा उत्तरदाताहरूको विवरण (%)

क्र.स.	निर्णय प्रक्रिया	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
		संख्या	(%)	संख्या	(%)
१.	श्रीमान	०	०	९	४५
२.	मिश्रित	१६	३२	६	३०
३.	महिला	३४	६८	५	२५
जम्मा		५०	१००	२०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

तालिका नं. २१ अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा घरजग्गा लगाएतका घरपरिवार संचालनको लागि आवश्यक खरिद बिक्री गर्नेमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरू ६८%, मिश्रितमा ३२%, र श्रीमान ०% रहेको देखियो । सहकारी मा आवद्ध नभएका महिलाहरू जम्मा २५%, मिश्रित ३०, र श्रीमान ४५% रहेको देखियो । तुलनमत्तक रुपमा अध्ययन गर्दा शेयर सदस्य मिलाहरू भन्दा गैर शेयरसदस्य महिलाहरूको खरिद बिक्रीको निर्णय प्रक्रियामा न्यून रहेको पाइयो । सहकारीमा आवद्ध भए पश्चात महिलाहरू हरेक किसिम को आवश्यक पर्ने सामग्री खरिद बिक्रीमा धेरै जसो महिलाहरूको नै भूमिका रहेको कुरा स्वयं महिलाहरू बताउदछन् । भने सहकारीमा आवद्ध नभएको महिलाहरूको परिवारमा अझै पनि महिलाको भन्दा पुरुषकै निर्णय धेरै जसो मान्यता दिइएको देखियो । सहकारीको विकास पश्चात् सम्पूर्ण क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता वृद्धि हुन समाजमा एकल परिवारको ढाँचामा वृद्धि हुनु पनि हो र यसमा सहकारीको मुख्य भूमिका रहेको पाइयो ।

४.८.३ सामुदायिक/सार्वजनिक भूमिका र सहभागिता

महिला सशक्तिकरणका लागि सरकारले नै कानूनमा विशेष व्यवस्था गरेको भएतापनि व्यवहारमा पुर्ण रुपमा कार्यन्वयन हुन लामो समय लागेको छ । समाजका सम्पूर्ण क्षेत्रमा कम्तिमा २० प्रतिशत महिलाहरूको उपस्थिति अनिवार्य गरेपश्चात समाज विकासको लागि गठन हुने सबै औपचारिक तथा पनौपचारिक संघ संस्थाहरूमा महिलाहरूको सहभागिता वृद्धि

भएको छ । समाजका सबै क्षेत्रमा महिला सहभागितामा वृद्धि गर्दै दैजान शिक्षा र चेतनाको ठूलो भूमिका रहेको छ । सहकारीको साथसाथै समाजका अन्य सामाजिक संघ संस्थाहरुमा पनि आवद्धता वृद्धि हुदै आएको छ । सहकारीमा आवद्ध शेयर सदस्यहरुको र सहकारीमा आवद्ध नभएका गैर शेयर सदस्यहरुको सामाजिक संघ संस्थाहरुमा रहेको सहभागिताको अवसथालाई तालिका नं. २२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २१

सामाजिक संस्थाहरुमा आवद्धताको आधारमा उत्तरदाताहरुको वितरण (%)

क्र.सं.	समितिहरु	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
		संख्या	(%)	संख्य	(%)
१.	वन उपभोक्ता समूह	१८	३६	०	०
२.	विद्यालय व्यवस्थापन समिति	१०	२०	०	०
३.	खनेपानी उपभोक्ता समिति	११	२२	०	०
४.	अन्य	७	१४	०	०
५.	आवद्ध नभएको	४	८	२०	०
जम्मा		५०	१००	२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७९

सहकारीमा आवद्ध शेयर सदस्यहरुको कुल ९२% महिलाहरु समाजका कुनै न कुनै संघ संस्थामा आवद्ध भएका छन् । भने जम्मा ८% महिलाहरु मात्र समाजका कुनै पनि संघ संस्थामा आवद्ध भएको देखिएन । सहकारी मा आवद्ध भएका शेयर सदस्यहरुमध्ये समाजका विभिन्न संघ संस्थामा आवद्ध नभएका सदस्यहरुको संख्या अत्यन्त न्यून देखिन्छ । सहकारीमा आवद्ध नभएका गैर शेयर सदस्यहरुको तथ्याङ्क हेर्दा कुनै पनि संघ संस्थामा आवद्ध ०% भएको देखिन्छ । यति मात्र होइन सहकारीका सदस्यहरु भन्दा सहकारीमा आवद्ध नभएका महिला सदस्यहरु अझै पनि हरेक क्षेत्रमा पछाडि नै परेको देखिन्छ । सहकारीमा हुने निर्णय प्रक्रिया, समाजमा वृद्धि भएको चेतनाको विकास, सहकारी नीति जस्ता कारणहरुले गर्दा नै समाजका संघ संस्थाहरुमा महिलाहरुको सहभागिता वृद्धि हुदै गएको छ ।

४.८.४ राजनैतिक क्रियाकलाप

मकवानपुरको हे.उ.म.न.पा. पदमपोखरीका महिलाहरुको राजनीतिक क्षेत्रमा सहभागिता सन्तोषजनक भन्ने देखिदैन । चेतनाको अभाव, गरिबी आदि जस्ता कारणले उनीहरु घरबाट निस्केर राजनीतिक सभा, सम्मेलन, विभिन्न किसिमको कार्यक्रम आदिमा भाग लिन जान भ्याउदैनन् । विहान उठे देखि बेलुका सम्म कुनै न कुनै घर घरायसी काममा व्यस्त रहनु पर्दछ । कसैको समय भएता पनि चेतनाको अभावका कारणले त्यस्ता स्थानमा जान चाहदैनन् । त्यसैगरी शिक्षाको अभावले गर्दा समेत राजनीतिक क्षेत्रमा ध्यान दिदैनन् ।

लोकतन्त्र स्थापना हुनु पूर्व आरक्षणको रूपमा रहेको वडा सदस्य पदमा उम्मेदवारी दिने महिला समेत खोजेर हिड्नु पर्ने स्थिति थियो । तर आज यहाँका सहकारीमा आवद्ध महिला शेयर सदस्यहरु केहि प्रतिशतमा टोल, वडामा भएका राजनीतिक संगठनमा समेत आवद्ध देखिन्छ । सहकारीमा आवद्ध नभएका महिला सदस्यहरुको अवस्था हेर्दा राजनीतिक क्षेत्रमा ०% सहभागिता रहेको देखिन्छ ।

तालिका नं. २२

राजनीतिमा संलग्नताको आधारमा उत्तरदाताहरुको वितरण (%)

क्र.सं.	आवद्ध भएको स्थान/तह	शेयर सदस्य		गैर शेयर सदस्य	
		संख्या	(%)	संख्या	(%)
१.	टोलमा	२	४	०	०
२.	वडामा	२	४	०	०
३.	नगरपालिका भन्दा माथि	०	०	०	०
४.	आवद्ध नभएको	४६	९२	२०	१००
जम्मा		५०	१००	२०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

यस अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरु एकदमै न्यून मात्रामा राजनीतिक क्षेत्रमा सहभागिता रहेको तथ्याङ्कले देखाउछ । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु सहकारीमा आवद्ध हुनु भन्दा पहिलेकुनै पनि राजनैतिक क्षेत्रमा महिलाहरुको सहभागिता देखिदैन तर सहकारीमा आवद्ध भएपछि राजनैतिक पार्टीका विभिन्न संगठनमा संलग्न हुने प्रचलनको केहि मात्रामा विकास भएको देखिन्छ । हालमा

सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको राजनैतिक संलग्नता र तिनीहरुको तहलाई तालिका नं. २३ मा देखाइएको छ ।

सहकारीमा आवद्ध ५० जना महिलाहरु मध्ये जम्मा ८% मात्र राजनीतिक क्षेत्रमा आवद्ध रहेको पाइयो । यस पदमपोखरी अध्ययन क्षेत्रमा रहेको महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. मा आवद्ध महिलाहरु मध्ये नै राजनीतिक क्षेत्रमा एकदमै न्यून सहभागिता रहेको भेटियो । सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको त अझै ०% सहभागिता रहेको पाइयो । यस तथ्याङ्कबाट यहाँका महिलाहरु राजनीतिकमा अझै पनि धेरै पछाडि रहेको देखिन्छ । सहकारीमा आवद्ध महिलाहरु मध्ये अब केहि मात्रमा राजनैतिकमा भर्खरै मात्र चासो दिइरहेको र संगठित हुदै गरेको भेटिएको छ ।

४.८.५ सहकारीले पारेको सामाजिक प्रभाव

अध्ययन पदमपोखरी मा रहेको महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. मा आवद्ध महिलाहरु को सामाजिक तथा आर्थिक लगायतका विभिन्न क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ । अहिले सम्म यस सहकारीले नकारात्मक प्रभाव पारेको छैन भन्ने भनाई यस सहकारीमा आवद्ध महिला सदस्यहरुको भनाई रहेको छ । सहकारीले गर्दा महिलाहरुको सशक्तिकरण, चेतना, शिक्षा लगायतका विभिन्न किसिमका विकासका क्षेत्रहरुमा पनि महिलाहरुको सहभागिता र पहुँच पुगेको महिलाहरुलेबताउछन् । तुलनात्मक रुपमा हेर्ने हो भने सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको आर्थिक तथा सामाजिक स्थितिमा धेरै नै कमजोर रहेको छ । सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुलाई अझै पनि चेतनाको अभाव रहेको पाइयो । त्यसैले शेयर सदस्यहरु भन्दा गैर शेयर सदस्यहरु हरेक ठोकमा पछि रहेको पाइयो । सहकारीमा आवद्ध महिला सदस्यहरुमा र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिला सदस्यहरुमा सहकारीले पारेको सामाजिक प्रभावलाई तालिका नं. २४ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. २३

सामाजिक प्रभावको आधारमा उत्तरदाताहरुको वितरण (%)

क्र.सं.	प्रभावका तह	शेयर सदस्य	गैर शेयर सदस्य
---------	-------------	------------	----------------

		संख्या	(%)	संख्या	(%)
१.	धेरै राम्रो	४०	८०	०	०
२.	राम्रो	१०	२०	०	०
३.	नकरात्मक/केहि पनि छैन	०	०	२०	१००
जम्मा		५०	१००	२०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७९

यसतालिका उल्लेख भएको तथ्याङ्कमा, महिला मिलन वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ले समाजमा ८०% धेरै राम्रो प्रभाव पारेको देखियो भने २०% राम्रो प्रभाव पारेको छ। नकरात्मक प्रभाव केहिपनि पारेको देखिएन। समाजिक तथा आर्थिक रूपमा व्यक्ति, समाज तथा परिवारलाई धेरै राम्रो प्रभाव पारेको छ भन्ने यस सहकारीमा आवद्ध महिला सदस्यहरूको भनाई रहेको छ। तर सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरूको अवस्था मा धेरै फरक रहेको पाइयो। शिक्षाकोअभाव, चेतनाको कमिले गर्दा सहकारी सम्बन्धि जानकारी नै अहिले सम्मा नभएको अवस्था रहेको छ। यिनीहरूले विकासका कार्यहरू लगायत अन्य सिपमूलक कार्य, आर्थिक तथा सममाजिक रूपमा धेरै कमजोर रहेको पइयो। उनीहरूले अबै पनि राम्रो र नराम्रो राम्ररी छुट्याउन सक्दैनन्, यसरी सहकारीमा आवद्ध भएका महिलाहरूको स्थिति र सहकारीमा आवद्ध नभएको महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था छरपस्तै देख्न सकिन्छ।

अध्याय पाँच

अध्ययनको सारांशरनिस्कर्ष

५.१ सारांश

प्रस्तुत अध्ययन विशेष गरी महिलाहरूको सहकारी प्रति आकर्षणको कारण, सहकारीले महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक, शैक्षिक लगायतका पक्षमा आएको सुधार, सहकारीमा सहभागी भए पश्चात् महिलाहरूको घरायसी सार्वजनिक क्षेत्रमा सहभागिताको अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्यले सम्पन्न गरिएको हो । अध्ययनको लागि मकवानपुर जिल्लाको पदमपोखरी नगरपालिका १४ लाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको हो । अध्ययन क्षेत्रमा रहेको महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. संग आवद्ध ५० जना र सोही ठाउँको सहकारीमा आवद्ध नभएका २० जना जम्मा ७० जना महिलाहरूलाई मुख्य सूचनादाताको रूपमा छनोट गरि उद्देश्यमूलक विधिबाट उत्तरदाताहरूको छनोट गरिएको छ । छनोट गरिएका सूचनादाताहरूबाट अन्तरवार्ता सूची, अवलोकन, सामूहिक छलफल र मुख्य सूचनादातासंग अन्तरवार्ताको प्रयोग गरी प्राथमिक सूचना र विभिन्न श्रोतबाट द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गरी अध्ययन गरिएको हो । अध्ययन विवरणात्मक तथा अन्वेषणात्मक ढाँचामा आधारित भएर गरिएको छ भने अध्ययनमा संख्यात्मकका साथै गुणात्मक तथ्याङ्कको प्रयोग भएका छन् । संकलन गरिएका प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कहरूलाई तालिकाका माध्यममार्फत प्रस्तुत गर्दै कारण र प्रभावका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । वाह्य सहयोग, परामर्श, प्रविधि र पुँजीको सहयोगले अविकसित एवं ग्रामिण क्षेत्रको विकासमा मद्दत पुग्दछ, भन्ने मन्यता अनुरूप अध्ययन क्षेत्रमा सहकारीमा संलग्न हुन तथा सहकारीले महिलाहरूमा समाजमा पारेको प्रभावलाई व्याख्या गर्नका लागि आधुनिकीकरण सिद्धान्तलाई प्रयोग गरिएको छ । सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाको सल्लाह र परामर्शमा २०५४ मा सुरुवात भएको महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको परिवर्तको संवाहक नै बन्न पुग्यो ।

सहकारीमा सहभागी महिलाहरू मध्ये अधिकांश वा ४६% महिलाहरूलाई सहकारीमा आवद्ध गराउन श्रीमान वा परिवारका सदस्यहरूले र त्यसका साथै ३०% साथीहरूले बाँकी सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छन् । सहकारीमा सहभागी हुन सुरुवातको समयमा सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाको ठूलो भूमिका थियो भने हाल आएर श्रीमान वा परिवारको सदस्यहरू पनि धेरै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको अध्ययनमा प्रयोग गरिएको आधुनिकीकरण सिद्धान्तको मान्यता सत्य सावित भएको छ भन्न सकिन्छ । प्रस्तुत अध्ययन सिमित उद्देश्य, समय, श्रोत र साधनको परिधीमा रहेर गरिएको हो । जसले गर्दा यसका आफ्नै सीमाहरू समेत रहेका छन् ।

पदमपोखरी नगरपालिका १४, मा अवस्थित महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को अध्ययन क्षेत्रभिन्न रहेको छ। अध्ययन गर्दा विभिन्न जातजातिका महिला सदस्यहरु मध्ये सबै भन्दा बढि जनजाति ७२% रहेका पाइयो। उमेरको हिसाबले सबैभन्दा धेरै २६ देखि ३५ वर्ष उमेर समूहका ४२% जनजाति पाइएको छ। घरको अवस्था तुलनात्मक रुपमा धेरै फरक छैन सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको पक्की घर ६४%, र सहकारीमा आवद्ध नभएको महिलाहरुको पक्की घर ७०% सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको घरको स्वामित्व ९८% र गैर शेयर सदस्यहरुको ९०% भएको पाइयो। त्यसै गरी शेयर सदस्य महिलाहरुको संयुक्त परिवार ६४% र गैर शेयर सदस्यमहिलाहरुको ५५% रहेको। सहकारीमा महिलाहरुलाई अवाद्ध गराउन उत्प्रेरित गर्ने हाल धेरै जसो श्रीमान वा परिवारकै सदस्यहरुको ४६% भूमिका खेलेको पाइयो छ। सहकारीमा अवद्ध महिलाहरुको ७ वर्ष भन्दा बढिका ७२% रहेका छन्। १००% कृषिमा सिमित रहेका महिलाहरु सहकारीमा आवद्ध भए पछि यो संख्या ७८%मा भरेको पाइयो। सहकारीबाट लिएको ऋणलाई ३०% महिलाहरु डेरी, ३४% व्यापार व्यवसाय आदिमा लगानी गर्ने गरेको। सहकारीबाट ऋण लिन शेयर सदस्य भएको ३ महिना पुगेको र शेयर सम्बन्धि तालिम अनिवार्य रुपमा लिएको हुनुपर्ने, ऋणको सीमा ५० हजार देखि १० लाख सम्मा रहेको छ। विभिन्न किसिमको सम्पत्तिमा महिलाहरुको पहुँच हुनु र नहुनु का कारण धेरै छन् जस मध्ये एउटा मुख्य कारण शिक्षा ५६% पनि एक हो। सहकारीमा आवद्ध महिलाहरुको जम्मा साक्षता ८८% र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको जम्मा २५% रहेको पाइएको छ। यस अध्ययन क्षेत्रमा अभै पनि चेतनाको अभावले उपचार पद्धतिमा त्यति सुधार आएको पाइएन। सहकारीका आवद्ध महिला आधुनिक उपचार पद्धति गर्ने संख्या ९०% र सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरुको जम्मा १०% रहेको पाइयो। सहकारीमा आवद्ध सबै महिलाहरुको पनि सबै ठाउँमा पहुँच पुगेको छैन। जस्तै विद्यालय व्यवस्थापन समिति, खानेपानी उपभोक्ता समिति, वन उपभोक्ता समिति अन्य समितिहरु हुन्छन्, जसमध्ये वन उपभोक्ता समितिमा ३६% सहकारीका महिला सहभागिता रहेको पाइयो। यस महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को समाजमा एकदमै राम्रो ८०% प्रभाव पार्न सफल भएको छ।

५.२ निष्कर्ष

नेपालका ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिलाहरूको दैनिक जीवन अधिक शारिरीक श्रमबाट गुञ्जिएको छ। नेपाली महिलाहरू यहाँको धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा आदि सबै दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्दा पछाडी नै पारिएका छन्। त्यसै गरी गरिवी, अशिक्षा, बेरोजगार आदिले समेत उनीहरूको जिवनस्तरमा प्रभावकारी भूमिका खेल्ने गर्दछ। आफ्नै घर परपरिवारबाट समेत अपेक्षित हुनु पर्ने तथा श्रीमान स्वयंमले पनि उनीहरूको समस्यालाई बुझ्न प्रयास गर्दैनन्। उनीहरू केवल बच्चा जन्माउने मेशिनको रूपमा मात्र हेर्ने गरिन्छ। मकवानपुर पदमपोखरी मात्र नभई सिङ्गो नेपाली महिलाहरूको नै अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गरेको छ। आफू राजनीतिक, शैक्षिक, सामाजिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा पछाडि पारिएको कुरा थाहा पाएर भन्न र संघर्ष सकिरहेका छैनन्। यस्तै अवस्थामा महिला सहकारीको स्थापनाले मकवानपुर पदमपोखरीका महिलाहरूको शिक्षिकरणका क्षेत्रमा एक महत्वपूर्ण खुड्कीलाको रूपमा स्विकार गर्न सकिन्छ।

सामाजिक चेतनाको विकास महिला आम्दानीमा वृद्धि, छोराछोरी वीचको विभेदको अन्त्य, शैक्षिक स्तरमा वृद्धि सामाजिक विकास जस्ता कुराले नेपाली महिलाहरूको समग्र विकासलाई सहयोग गर्दछ। हाल आएर अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको सम्पूर्ण क्षेत्रमा (जस्तै: सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक, स्वास्थ्य) सकारात्मक परिवर्तन भएको पाइयो। जसको प्रमुख कारक तत्व यहाँका महिला सहकारी नै हो। पितृसत्तात्मक ढाँचा रराज्य व्यवस्थाको कमजोरीले नेपाली महिलाहरूको आफ्नो नाममा घरजग्गा दर्तामा देखिएकोले कमीले सहकारीमा आवद्ध भएपछि वृद्धि हुन थालेको देखिन्छ। तर प्रतिशतको आधारमा सन्तोष मान्ने ठाउँ छैन। त्यस्तै महिलाहरूको आम्दानीको स्रोतमा वृद्धि हुँदै गएको देखिएको छ। सहकारीबाट लिने गरिएको ऋणलाई आफ्नो आम्दानीको स्रोत वृद्धि गर्न प्रयोग गरिएको देखिन्छ। अध्ययन क्षेत्रमा ७२% बौद्ध धर्म मान्ने महिलाहरू भएको पाइयो। घर पनि ६४% पक्क रहेको र आफ्नै ९८% स्वामित्वमा रहेको पाइयो। तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा सहकारीमा आवद्ध नभएका महिलाहरू ७०% पक्की घर र जम्मा ९०% आफ्नै स्वामित्वमा रहेको पाइयो। सहकारीमा महिलाहरूलाई आवद्ध गराउन शुरुवातको समयमा सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाले गरे तापनि हालको अवस्थामा धेरै जसो श्रीमान वा परिवारको सदस्यहरू गरेको पाइयो। सहकारीमा आवद्ध १४% महिलाहरू भखरै १ वर्ष पुगेको पाइयो। सहकारी बाट ऋण लिन शेयर सदस्य भएको ३ महिना पुगेको र शेयर सम्बन्धि तालिम अनिवार्य रूपमा लिएको हुनुपर्ने र ऋणको सिमा भने रु.५० हजार देखि १० लाख सम्मा उपलब्ध गराउने सहकारीको नियम रहेको पाइयो।

। यस अध्ययनबाट महिलाहरुको शैक्षिकस्थिति पनि कमजोर कमजोर भएको पाइयो । तर सहकारीमा आवद्ध भएपछि पढाइको महत्व बुझी औपचारिक रुपमा आफू र आफ्नो सन्तानहरुलाई पढाउनुपर्छ भन्ने धारणाको विकास भएको पाइएको छ । सहकारीमा आवद्ध भएपछि शिक्षको महत्व बुझेको कारणले गर्दा निरक्षर महिलाहरुको संख्या घटेर जम्मा ६% भएको भेटियो यो सकारात्मक सुधार भएको पाइयो । आफ्नो स्वास्थ्य स्थितिप्रति सचेत हुनुपर्ने कुरा सहकारीमा आवद्ध भएका यहाँका महिलाहरुले बुझिसकेका छन्। केही समय अघि धामीभाँकीमा विश्वास राख्ने महिलाहरु हाल आएर डक्टरी उपचार पद्धतितर्फ आकर्षित भएका छन्।

समग्रमा भन्दा महिला सहकारीले मकवानपुर पदमपोखरीका महिलाहरुको सबै क्षेत्रमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको छ । प्राप्त परिणामहरुको विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको सहकारी परिवर्तनको संवाहक वन्न सफल भएको छ भन्न सकिन्छ । हरेक पक्षमा सोधदा सकारात्मक पक्ष नै रहेको पाइयो । यस पदमपोखरीमा अवस्थित महिला मिलन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ले महिलाहरुलाई घरभित्रको चुल्होबाट बाहिर निकाली पारिवारिक, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा ल्याउनसफल भएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

रोस्टो, डब्लु.डब्लु (१९५२). *द प्रोसेस अफ इकोनोमिक ग्रोथ*. न्यू योर्क नर्थन ।

खड्का, हरि (१९७८). *महिलाको लागि समूह बचत कार्यक्रम, दक्षिणकाली युनिटीको एक अध्ययन, काठमाण्डौं* : त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र ।

उप्रेती, लय प्रसाद (१९८७). *मोइनाइजेसन थेउरी, फिलिपिन : अ सबमिटेड पेपर टु मनिला युनिभर्सिटी*. गा.वि.स. (२०५०): गा.वि.स. तथ्याङ्क पदमपोखरी मकवानपुर ।

पौड्याल, रमा (२०००). *तल्लो वर्गमा सहकारीको प्रभाव : पोखरा महेन्द्रापुरको एक अध्ययन* : त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र ।

सी बी एस (२००४). *नेपाल इन फिगर* : सेन्टर विउरो अफ स्ट्याटिस्टिक्स ।

ग्रामीण महिला सेवा केन्द्र (२०६४). *ग्रामीण फिचर*. मकवानपुर ।

गा.वि.स. (२०६२). *गा.वि.स. तथ्याङ्क*. पदमपोखरी मकवानपुर ।

गा.वि.स.(२०६८). *गा.वि.स. तथ्याङ्क*. पदमपोखरीको वास्तविकता मकवानपुर ।

नगरपालिका(२०७५). *नगरपालिकातथ्याङ्क*. पदमपोखरी मकवानपुर ।

घले, प्रेम कुमारी (२०६४). *महिलाले बनाएको नमूना गाउँ*. वर्ष १०, अंक १०, पेज नं. (१०-११), काठमाण्डौं : संचारिका समूह नेपाल ।

घिमरे, हरिहर (२०६५). *सामाजिक संस्था र प्रक्रिहरुको विश्लेषण काठमाण्डौं* : तलेजु प्रकाशन ।

चाम्लिङ, मनिता (२०६४). *सुकुम्वासीको गिट्टि बचत अभियान*, वर्ष, अंक ९, पेज नं. (४-५), काठमाण्डौं: संचारिका समूह नेपाल ।

केयर नेपाल (२०१५). *रिलेशन इन नेपाल*. ओभरभियू ।

खड्का, रामकला (२०६५). *समूह मार्फत बनेको पहिचान*: अन्नपूर्ण पोष्ट, असोज ११, पेज नं. ६, काठमाण्डौ : न्युज मिडिया प्रा.लि. ।

चौलागाई, तिलकप्रसाद, केशवराज सापकोटा र नानीराम पाखरेल (२०६०). *लैङ्गिक अध्ययन* : न्यू हिरा बुक्स ईन्टरप्राइजेज, नेपाल ।

जोशी, ओम देवी (२०६५). *सहकारीतामा महिला सहभागिता* : नयाँ पत्रिका, असार- १६ गते, पेज नं. १० काठमाण्डौ : नयाँ प्रकाशन प्रा.लि. ।

ठकुरी, चन्द्र बहादुर (२०६४). *नेपालमा सहकारी व्यवसाय व्यवस्थापन* : उपकार प्रकाशन

डिभिजन सहकारी कार्यालय (२०६५). *मकवानपुर जिल्लाका सहकारी गतिविधि स्थिति हेर्दा* : डिभिजन सहकारी कार्यालय ।

नेपाल राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०५९). *वृहत्नेपाली शब्दकोश*. काठमाण्डौ।

पाण्डे, टी.आर. (२००३). *हाउसहोल्ड, कम्युनिटी एण्ड द स्टेट : अ स्टडी अफ मोडर्न अफ लाईभ्लीहोड इन द हील एण्ड तराई भिलेज अफ वेस्टन नेपाल, अनपब्लिस्ट थेसीस, दिल्ली* : पी.एच.डी. थेसीस सबमिटेड टु दिल्ली यूनिभर्सिटी ।

प्लान मकवानपुर (२००५). *महिला अवाज, हेर्दा* : प्लान मकवानपुर, नेपाल ।

भट्टचन, के.वी. एण्ड सी. मिश्र (१९९६). *डेभलेपमेन्ट प्राक्टिस इन नेपाल, डीपार्टमेन्ट अफ सोसियोलोजी एण्ड इन्थ्रोपोलोजी*. कीर्तिपुर ।

भट्टराई, सजल (२००७). *जेन्डर. नेशनल बुक सेन्टर, काठमाण्डौ* नेपाल ।

भुषाल, विभु (२०६५). *सहकारी र माछापालन*: अन्नपूर्ण पोष्ट, असोज २ गते, काठमाण्डौ : न्युज मिडिया प्रा.लि. ।

मार्शल, गोर्डेन (२००४). *अक्सफोर्ड डिस्नरी अफ सोसियोलोजी*. अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटी ।

राष्ट्रिय सहकारी नीति (२०६९). डब्लु.डब्लु.डब्लु. ल.कमिशन डटकम गर्भमेन्ट डटकम एन. पी. ।

राई, पम्फा (२०५४). *सहकारीको अवधारणा र सहकारी संवाद, काठमाण्डौं* : राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड, नेपाल ।

राई, सुमित्रा (२०६५). *सुकुम्वासीले जोडे जग्गा*. वर्ष १०, अंक ९, पेज नं. (११-१२), काठमाण्डौं : संचारिका समूह नेपाल ।

राजभण्डारी, गजेन्द्र प्रसाद (२०६०). *नेपालमा सहकारीको विकास र व्यवस्थापन* : राजभण्डारी प्रकाशन।

वडाल, केशव प्रसाद (२०५०). *सहकारी सिद्धान्त र प्रयोग*. तलेजु प्रकाशन, काठमाण्डौं, नेपाल ।

वियस, मकर (२०६५). *दलित महिलाको वचत समूह*. नारायणी दैनिक, भदौ १२ गते, पेज नं. ३, हेटौँडा: नारायणी दैनिक ।

सहकारीता र नेपालमा यसको विकास (२०५७). काठमाण्डौं : *सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र*. काण्माडौं, नेपाल

सहकारी ऐन (२०४८). *सहकारी संस्था ऋण तथा वचत अवधारणा एतिहासिक संक्षिप्त विवरण*. खुल्लापत्र।

सी बी एस (२००७). *सम स्ट्याट्स्टीक्स फयाक्ट्स अन नेप्लीज ओमनसेन्टर विउरो अफ स्ट्याट्स्टीक्स* : काण्माडौं ।

शिक्षा माला (२०६८). *सहकारी प्रशिक्षण तथा डिभिजन कार्यालय*. मकवानपु ।

अक्सफोर्ड उचभकक (२००३). *इसेन्सीएल डीक्नेरी* : अक्सफोर्ड यूनिभर्सीटि प्रेस ।

अर्याल, भोजेन्द्र (२०६२). *लैंगिक अध्ययन, काठमाण्डौं* : दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन कीर्तिपुर ।

अन्तरर्वाता सूची

मकवानपुर जिल्ला हेटौडा नगरपालिका १४ पदमपोखरी मा पर्ने महिला मिलन सहकारी संस्था लि. मा आवद्ध महिलाहरुको अध्ययन गर्नको लागि तयार पारिएको अन्तर्वाता सूची ।

१. क) पारिवारिक पृष्ठभूमि :

घरमूलीको नाम : धर्म : जातजाती :

उत्तरदाताको नाम : पेशा : उमेर/लिङ्ग :

ठेगाना : वडा नं. :

सि.नं.	उत्तरदातासँगको सम्बन्ध	लिङ्ग	उमेर	शिक्षा	पेशा
१.					
२.					
३.					
४.					
५.					
६.					
७.					
८.					
९.					

२. परिवारको किसिम

क) एकल ख) संयुक्त ग) अन्य

३. घरको स्वामित्व

क) आफ्नै ख) भाडामा ग) अन्य

४. घरको प्रकार

क) पक्की ख) कच्ची ग) अन्य

५. शिक्षा

क) साक्षर ख) निरक्षर ग) कक्षा ५ सम्मा घ) एस.एल.सी.

ड) आइ ए. च) बी.ए. छ) एम.ए. वा माथि

६. पेशा

क) कृषि ख) जागिर ग) व्यापार घ) मजदुर ड) अन्य

७. मासिक आम्दानी

क) रु. ५००० हजार सम्म ख) रु. ५०००-१०००० हजार

ग) रु. १००००-२०००० हजार घ) २० हजार भन्दा माथि

ड) महिला सहकारी सम्बन्धि प्रश्नावली

८. सहकारीमा आवद्ध हुनुभएको कति समय भयो ?

क) ४ वर्ष ख) ५ वर्ष ग) ६ वर्ष घ) ७ वर्ष भन्दा माथि

९. सहकारीमा प्रवेश गर्नको लागि तपाइलाई कसले सहयोग गरेको हो ?

क) श्रीमान् वा परिवारको सदस्य ख) साथी ग) सहकारी घ) लन्ड/
संस्था

)

)

)

१०. तपाईको आम्दानीका मुख्य स्रोत के-के हुन् ? (प्राथमिकताका आधारमा)

)

)

)

११. तपाईले सहकारीमा मासिक कति रकम बचत गर्नुहुन्छ ?

क) रु. ५० ख) रु. १०० ग) रु. २०० घ).....

१२. तपाईंले सहकारीमा बचत गर्नाको कारण के- के हुन् ?

)
)
)

१३. मासिक रुपमा बचत जम्मा गर्ने रकम कहाँ बाट व्यवस्था गर्नुहुन्छ ?

क) पहिले वा सुरुवातमा..... ख)अहिले.....

१४. सहकारीमा बचत गरेको रकम कति समय पछि ऋणको रुपमा लिन सकिन्छ ?

क) तत्काल ख) १ महिना पछि

ग) ३ महिना घ) ६ महिना

१५. सहकारीबाट एकपटकमा कति रकम ऋण स्वरुप प्राप्त गर्न सकिन्छ ?

क) पहिलो पटक.....

ख) अधिकतम.....

१६. तपाईंले सहकारीबाट ऋण रकम लिनु भएको छ ?

क) छ भने कति ?

.....

ख) छैन भने किन ?

)
)

१७. तपाईं सहकारीबाट लिनु भएको ऋण मध्ये बढी कुन क्षेत्रमा लगानी गर्नु भएको छ ?

क) गाईपालन

ख) कुखुरा/बाखा पालन

ग) भैसी पालन

घ) व्यापार ड) घरपरिवार सञ्चालन

१८. सहकारीबाट लिएको ऋण कति समयमा भुक्तनी गर्नुपर्छ ?

क) १ महिना किस्ता ख) २ महिना किस्ता ग) ३ महिना किस्ता घ) ६ महिना किस्ता

१९. सहकारीबाट ऋण लिई लगानी गर्नु भएको कामबाट फाइदा पुगेको छ ?

क) छ भने कस्तो ? ख) छैन भने किन ?

२०. सहकारीबाट ऋण लिएर लगानी गरी वार्षिक कति रकम आम्दानी गर्नु भएको छ ?

क) न्यूनतम..... ख) अधिकतम.....

२१. तपाईंले सहकारीबाट लिनुभएको ऋण लगानी गरी प्राप्त भएको आम्दानीबाट समूहलाई ऋण भूक्तानी गरी बाँकी मुनाफारकम के गर्नुहुन्छ ? किन ?

क) पुर्णलगानी ख) घरव्यवहार सञ्चालन

ग) सापटी र व्याजमा लगाउने

२२. बचत समूहमा प्रवेश गर्नु भन्दा अगाडी र पछाडि तपाईंको अवस्थामा के - कस्ता फरक आएको अनुभवगनुभएको छ ?

क) अगाडि ख) पछाडि

शिक्षा

राजनीति

सामाजिक सहभागिता

आर्थिक

२३. सहकारीमा आवद्ध भएपश्चात तपाईं कुनै तालिममा सहभागी हुनुभएको छ ?

क) छ भने कस्तो ? ख) छैन ?

)
)

२४. सहकारीमा सहभागी भएपछि घरपरिवारमा हुने क्रियाकलापका निर्णयहरूमा तपाईंको सहभागिताको अवस्था कस्तो रहेको छ ? र किन ?

क) पूर्ण ख) सामान्य ग) केही पनि छैन

२५. सहकारीमा सहभागी हुँदै आयआर्जनका क्रियाकलापमा सहभागी भएपश्चात् पारिवारिक र व्यक्तिगत सम्पत्तिमा तपाईंको पहुँच पुगेको छ ?

क) पारिवारिक सम्पत्ति ख) व्यक्तिगत
आम्दानी

)
)

२६. सम्पत्तिमाथि पहुँच हुन र नहुनाका कारणहरू के- के हुन सक्लान् ?

)
)

२७. तपाईंको आर्थिक स्थितिमा पहिलेको तुलनामा सुधार आएको छ ?

क) छ भने कसरी ? ख) छैन भने किन ?

)
)

२८. तपाईंहरू सहकारीमा सहभागी भई बचत कार्यक्रम सञ्चालन गरेपछि समाजमा कस्तो प्रभाव परेको छ ?

क) एकदमै राम्रो ख) ठिकै ग) नराम्रो घ) केही पनि छैन

)
)

२९. सहकारीमा सहभागी भएपछि समाजका कस्ता- कस्ता क्रियाकलापमा तपाईंको सहभागिता बढेको छ ?

)
)

३०. सहकारीमा सहभागी भएपश्चात् समाजमा हुने विकास निर्माणका क्रियाकलापमा तपाईंको सहभागिता रहेको छ ?

क) छ भने कस्तो ?

ख) छैन ?

३१. तपाईंले राजनीतिका बारेमा केही जान्नु भएको छ ?

क) छ

ख) छैन

३२. यदि छ भने कस्तो र कसरी ?

)
)

३३. सहकारीले तपाईं, तपाईंको परिवार तथा समाजमा पारेका नकारात्मक प्रभाव केही छन् कि ?

तपाईं

परिवार

समाज

)
)
)